

Dr. Julia Iliopoulos-Strangas

Rückwirkung und Sofortwirkung von Gesetzen

Eine verfassungsrechtliche Untersuchung unter
Berücksichtigung des deutschen und griechischen
Steuerrechts

Nomos Verlagsgesellschaft
Baden-Baden

Ελληνική περίληψη

Η διατριβή αυτή με τον τίτλο

«Αναδρομικότητα και άμεση εφαρμογή των νόμων.

Μία συνταγματική έρευνα με ιδιαίτερη θεώρηση του γερμανικού και του ελληνικού φορολογικού δικαίου»

έχει ως αντικείμενο την έρευνα των συνταγματικών περιορισμών του νομοθέτη κατά τη ρύθμιση γεγονότων και σχέσεων που συνδέονται κατά κάποιο τρόπο με το παρελθόν. Με βάση το γεγονός ότι η «αναδρομή» του νομοθέτη στο παρελθόν είναι ένα γενικό φαινόμενο που μπορεί να εμφανισθεί σε κάθε νέο νόμο, υποστηρίζεται ότι θα πρέπει το πρόβλημα αυτό του διαχρονικού δικαίου να αντιμετωπισθεί – τουλάχιστον κατ' αρχήν – αυτοτελώς, ανεξάρτητα δηλαδή από το περιεχόμενο του «αναδρομικού» νόμου.

Το γεγονός ότι αφ' ενός μεν όλα σχεδόν τα δυτικοευρωπαϊκά Συντάγματα δεν περιέχουν μία ρητή γενική ρύθμιση σχετικά με την εφαρμογή των νέων νόμων σε γεγονότα και σχέσεις που προϋπήρχαν αυτών, αλλά συνήθως θεσπίζουν μόνο την απαγόρευση της αναδρομικής εφαρμογής των δυσμενών ποινικών νόμων, αφ' ετέρου δε στη νομολογία και την επιστήμη των διαφόρων δυτικοευρωπαϊκών Κρατών δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς τη συνταγματική αντιμετώπιση του ζητήματος της αναδρομικής και της άμεσης εφαρμογής των νόμων, δίνει επί του προκειμένου μεγαλύτερη βαρύτητα στη σύγκριση των διαφόρων εννόμων τάξεων.

Η σύγκριση των δικαίων Κρατών-Μελών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στο θέμα της χρονικής εφαρμογής των κανόνων δικαίου αποκτά επί πλέον ιδιαίτερη σημασία, διότι ούτε και το κοινοτικό δίκαιο περιέχει μια γενική ρύθμιση σχετικά με την εφαρμογή νέων κανόνων δικαίου σε γεγονότα και σχέσεις που πηγάζουν απ' το παρελθόν. Για τον λόγο αυτό το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων είναι υποχρεωμένο να καταφεύγει στην σύγκριση των δικαίων των Κρατών-Μελών, προκειμένου να διατυπώσει γενικές αρχές του δικαίου, που δίνουν λύση στο πρόβλημα της νομιμότητας της αναδρομικής και της άμεσης εφαρμογής των κανόνων του κοινοτικού δικαίου (Κεφ. Α. *Εισαγωγή*, σελ. 19-22).

Από το σύνολο των προβλημάτων που σχετίζονται με τη χρονική ισχύ και εφαρμογή των κανόνων δικαίου η εργασία αυτή έχει σαν

κύριο αντικείμενο την αναδρομικότητα νέων κανόνων δικαίου, και κυρίως των τυπικών νόμων. Δεδομένου όμως ότι η αναδρομικότητα συνδέεται ως εκ της φύσεώς της στενά με το πρόβλημα της άμεσης εφαρμογής και ο διαχωρισμός των δύο εννοιών παρουσιάζει συχνά δυσκολίες κρίνεται αναγκαίο να επεκταθεί η έρευνα και στο θέμα αυτό.

Στους περιορισμούς του αντικειμένου της μελέτης ανήκει αντίθετα η εξέταση των δύο αυτών θεμάτων του διαχρονικού δικαίου μόνο σε συνδυασμό με τις σχετικές εξουσίες του νομοθέτη, παρ' όλο ότι τόσο η αναδρομική όσο και η άμεση εφαρμογή των κανόνων δικαίου αποτελούν φαινόμενα που παρατηρούνται και στις τρεις κρατικές λειτουργίες, δηλαδή είναι προβλήματα που ανακύπτουν όχι μόνο σε σχέση με το νομοθέτη, αλλά και με τον εφαρμοστή του δικαίου, διοίκηση και δικαστή.

Επίσης δεν εξετάζονται στην εργασία αυτή οι επιπτώσεις που μπορεί ενδεχομένως να έχει μία αλλαγή της σταθερής πρακτικής της διοικήσεως ή της παγίας νομολογίας των δικαστηρίων στις υποθέσεις που έχουν ανακύψει πριν από αυτή τη μεταβολή.

Παρ' όλο ότι η έρευνα ασχολείται κατ' αρχήν με την αναδρομική και την άμεση εφαρμογή γενικά όλων των νόμων, εν τούτοις μία ιδιαίτερη θεώρηση αφιερώνεται στο φορολογικό και γενικότερα το δημοσιονομικό δίκαιο. Η επιλογή αυτή δεν είναι τυχαία, αλλά εξηγείται από το γεγονός ότι τόσο στη γερμανική όσο και στην ελληνική έννομη τάξη —τα δίκαια των οποίων η διατριβή ερευνά και συγκρίνει κριτικά— νομολογία και επιστήμη, εν μέρει δε και ο συντακτικός νομοθέτης, έχουν αναπτύξει ιδιαίτερες αρχές σχετικά με την αναδρομική εφαρμογή των νόμων στους κλάδους αυτούς του δικαίου (Κεφ. Β. *Οριοθέτηση της έρευνας*, σελ. 23-26).

Η ιστορική επισκόπηση της αντιμετώπισεως του προβλήματος της αναδρομικής εφαρμογής των κανόνων δικαίου δείχνει ότι πρώτοι οι αρχαίοι Έλληνες αντιμετώπισαν την αναδρομικότητα σαν ένα γενικό φαινόμενο και αποδοκίμασαν αυτή την πρακτική του νομοθέτη. Ιδιαίτερα σημαντική είναι μάλιστα μία πηγή που, όπως φαίνεται, δεν είναι μέχρι σήμερα γνωστή στη δυτικοευρωπαϊκή επιστήμη. Συγκεκριμένα πρόκειται για ένα χωρίο στο λόγο του Δημοσθένη «Κατά Τιμοκράτους», όπου ο ρήτορας κατακρίνει την αναδρομικότητα ακόμη και εκείνων των νόμων που περιέχουν ευμενείς για τους πολίτες ρυθμίσεις.

Η ιστορική έρευνα καταλήγει εν τούτοις στη διαπίστωση ότι, εκτός από μεμονωμένες εξαιρέσεις, ουδέποτε — από την αρχαιότητα μέχρι τους νεώτερους χρόνους — ίσχυσε στα δίκαια της ηπειρωτικής Ευρώπης και της Βορείου Αμερικής η γενική αρχή της μη αναδρομικότητας των νόμων απόλυτα, αλλά πάντοτε σε συνδυασμό με την αποδοχή ορισμένων εξαιρέσεων (Κεφ. C. Βραχεία ιστορική επισκόπηση, σελ. 27-37).

Στην παρουσίαση της αντιμετώπισης των συνταγματικών προβλημάτων της αναδρομικής και της άμεσης εφαρμογής των νόμων στο γερμανικό (Κεφ. D. Τα συνταγματικά προβλήματα της αναδρομικότητας των νόμων με ιδιαίτερη θεώρηση της φορολογικής νομοθεσίας στο γερμανικό δίκαιο, σελ. 39-186) και το ελληνικό δίκαιο (Κεφ. E. Τα συνταγματικά προβλήματα της αναδρομικότητας των νόμων με ιδιαίτερη θεώρηση της φορολογικής νομοθεσίας στο ελληνικό δίκαιο, σελ. 187-262) ακολουθείται το ίδιο σύστημα έρευνας: μετά από μία εισαγωγική παρουσίαση του ισχύοντος νομικού καθεστώτος και μία συνοπτική έκθεση των προβλημάτων που απασχολούν τη νομολογία και την επιστήμη (Κεφ. D. I. και Κεφ. E. I., σελ. 39-42 και σελ. 187-195) ακολουθεί μία εκτενής ανάλυση της νομολογίας των ανωτάτων δικαστηρίων — γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου (Κεφ. D. II., σελ. 43-84), Συμβουλίου της Επικρατείας (Κεφ. E. II., σελ. 196-212), Αρείου Πάγου (Κεφ. E. III., σελ. 213-224) — και της γερμανικής και ελληνικής επιστήμης (Κεφ. D. III., σελ. 85-174 και Κεφ. E. IV., σελ. 225-254).

Τόσο στην ενασχόληση με τη νομολογία όσο και στην επεξεργασία των διαφόρων επιστημονικών γνωμών ακολουθείται κατά βάση το αυτό διάγραμμα: στην αρχή παρατίθενται τα επί μέρους προβλήματα της χρονικής ισχύος των νόμων που απασχολούν τη νομολογία και την επιστήμη, κατόπιν δε εξετάζεται τι θεωρείται ως αναδρομική και τι ως άμεση εφαρμογή των κανόνων δικαίου και εάν και σε ποιο βαθμό γίνεται δεκτό ότι υπάρχουν σχετικές συνταγματικές δεσμεύσεις για το νομοθέτη. Στη συνέχεια ακολουθεί κάθε φορά η κριτική των διαφόρων λύσεων και απόψεων.

Την παρουσίαση κάθε μιας έννομης τάξεως κλείνει τέλος η καταγραφή των συμπερασμάτων, στα οποία κατέληξε η έρευνα, καθώς και μία συνοπτική γενική κριτική του τρόπου αντιμετώπισης των προβλημάτων της χρονικής ισχύος των νόμων (Κεφ. D. IV., σελ. 175-186 και Κεφ. E. V., σελ. 255-262).

Αναλυτικότερα στην εισαγωγή στο *γερμανικό δίκαιο* (Κεφ. D. I., σελ. 39-42) γίνεται κατ' αρχήν η διαπίστωση ότι —με εξαίρεση τους δυσμενείς ποινικούς νόμους— ούτε το γερμανικό Σύνταγμα περιέχει μία ρητή διάταξη που να ρυθμίζει κατά τρόπο γενικό τους περιορισμούς του κοινού νομοθέτη, όταν θέλει να προσδώσει στις αποφάσεις του αναδρομική δύναμη ή να τις εφαρμόσει αμέσως και σε σχέσεις και δικαιώματα που πηγάζουν από το παρελθόν, ούτε όμως και ο κοινός νομοθέτης έχει θεσπίσει μία αντίστοιχη γενική διάταξη, που θα δέσμευε τουλάχιστον τον ερμηνευτή. Ενώ όμως η αρχή της μη αναδρομικότητας των νόμων γίνεται ως ερμηνευτικός κανόνας γενικά αποδεκτή, ως προς τη συνταγματική της κατοχύρωση δεν υπάρχει αντίθετα ομοφωνία στη νομολογία και την επιστήμη. Αξιοσημείωτο είναι πάντως ότι οι διαφωνίες δεν αφορούν το εάν η αναδρομική εφαρμογή των (δυσμενών) νόμων —πέρα του ποινικού δικαίου— είναι απεριόριστα συνταγματικώς επιτρεπτή, αλλά μόνο τη συνταγματική θεμελίωση και την έκταση της αρχής της μη αναδρομικότητας των νόμων.

Στη γερμανική νομολογία και επιστήμη ακολουθούνται κατά βάση δύο δρόμοι για την εξεύρεση των συνταγματικών ορίων του νομοθέτη κατά τη νέα ρύθμιση γεγονότων και σχέσεων που συνδέονται με το παρελθόν. Ενώ το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο και ένα μέρος της επιστήμης στηρίζουν τις θεωρίες τους στη διάκριση μεταξύ «γνήσιας» και «μη γνήσιας» αναδρομής του νόμου, ένα άλλο μέρος της επιστήμης —ιδιαίτερα της νεότερης— αμφισβητεί τη δυνατότητα μίας τέτοιας διακρίσεως ή εν πάση περιπτώσει τη χρησιμότητά της για τη χάραξη των συνταγματικών περιορισμών του νομοθέτη.

Παρ' όλη τη διαφορά αυτή και τα δύο ρεύματα καταλήγουν στον ίδιο παρανομαστή. Ως δικαιολογητική βάση για τους περιορισμούς του νομοθέτη κατά την «αναδρομή» του στο παρελθόν θεωρείται κατά κανόνα η προστασία της εμπιστοσύνης του πολίτη στην τήρηση των αποφάσεων που έλαβε ο νομοθέτης κατά το παρελθόν. Κατ' αυτό το τρόπο το πρόβλημα της συνταγματικής θεμελιώσεως και της έκτασής της αρχής της μη αναδρομικότητας και της αρχής της άμεσης εφαρμογής των νόμων μετατίθεται ή διασταυρώνεται με το πρόβλημα της συνταγματικής θεμελιώσεως και των ορίων της αρχής της προστασίας της εμπιστοσύνης.

Ως συνταγματικό έρεισμα για την προστασία της εμπιστοσύνης του πολίτη στο νομοθέτη χρησιμεύουν κυρίως είτε η ρητώς κατοχυρωμένη στο γερμανικό Σύνταγμα αρχή του Κράτους δικαίου, που συγκροτημένοποιείται στην περίπτωση αυτή κατά ποικίλους τρόπους, είτε

τα ατομικά δικαιώματα. Σχετικά με τα θέματα που απασχολούν σήμερα τη γερμανική νομολογία και επιστήμη θα πρέπει να τονισθεί ότι το ζήτημα της κατ' αρχήν απαγορεύσεως της αναδρομικής εφαρμογής των δυσμενών νόμων δεν προκαλεί πλέον σοβαρές αμφισβητήσεις, ενώ αντίθετα αμφισβητούμενη είναι η νομική κατασκευή της «μη γνήσιας αναδρομικότητας» των νόμων. Στα πλαίσια των συζητήσεων για τη «μη γνήσια αναδρομή» κερδίζει συνεχώς έδαφος η ενασχόληση με τα συνταγματικά προβλήματα των μεταβατικών διατάξεων.

Από την ανάλυση της εκτεταμένης νομολογίας του **Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου** που σχετίζεται με το διαχρονικό δίκαιο (Κεφ. D. II., σελ. 43-84) προκύπτει ότι το δικαστήριο θεωρεί προβληματικούς –όσον αφορά την «αναδρομικότητα»– μόνο τους δυσμενείς νόμους. Η νομολογία του στηρίζεται κατά βάση μέχρι σήμερα –με μικρές όμως παρεκκλίσεις– στη διάκριση μεταξύ «γνήσιας» και «μη γνήσιας αναδρομής» και θεωρεί την πρόωρη άρση ή τροποποίηση νόμων που προβλέπουν οι ίδιοι ρητώς τη διάρκεια της ισχύος τους, καθώς και, ειδικότερα, την πρόωρη άρση ή τροποποίηση φορολογικών προνομίων που έχουν δοθεί υπό προθεσμία, ως μία ειδική περίπτωση της «μη γνήσιας αναδρομής».

Σχετικά με τα θέματα του διαχρονικού δικαίου που απασχολούν το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, θα πρέπει να τονισθεί ότι η νομολογία του –και μάλιστα ιδιαίτερα αυτή του Πρώτου Τμήματός του– τα τελευταία χρόνια ασχολείται όλο και περισσότερο με το πρόβλημα της υποχρέωσης του νομοθέτη να προβλέπει σε κάθε περίπτωση νομοθετικής αλλαγής μεταβατικές διατάξεις. Την υποχρέωση αυτή του νομοθέτη το Δικαστήριο θεμελιώνει κυρίως με τα ατομικά δικαιώματα, εν μέρει όμως και με την αρχή του Κράτους δικαίου.

Όσον αφορά τον ορισμό της «γνήσιας αναδρομής» και τη διάκρισή της από τη «μη γνήσια αναδρομή» το Δικαστήριο χρησιμοποιεί ως κριτήριο το εάν τα γεγονότα και οι σχέσεις που ρυθμίζονται από το νέο νόμο έχουν ολοκληρωθεί ή όχι πριν από την έκδοσή του, θεωρώντας ότι στην περίπτωση της προηγούμενης ολοκληρώσεως των συντρέχει «γνήσια αναδρομή». Θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι ο διαχωρισμός αυτός των δύο ειδών της αναδρομής δεν έχει μόνο περιγραφικό χαρακτήρα, αλλά το Δικαστήριο έχει αναπτύξει με βάση αυτή τη διάκριση μία σχέση «κανόνα – εξαιρέσεως», που είναι χαρα-

κτηριστική για τη νομολογία του. Έτσι, ενώ η «γνήσια αναδρομικότητα» των (δυσμενών) νόμων θεωρείται κατά κανόνα συνταγματικός απαγορευμένη και μόνο κατ' εξαίρεση επιτρεπτή, ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει με τη «μη γνήσια αναδρομικότητα», για την οποία γίνεται δεκτό ότι κατά κανόνα επιτρέπεται.

Την κατ' αρχήν απαγόρευση της «γνήσιας αναδρομικότητας» των δυσμενών νόμων, και ιδίως των φορολογικών και όλων των δημοσιονομικών νόμων, θεμελιώνει το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο κατά κανόνα στην αρχή της προστασίας της εμπιστοσύνης ως ειδικότερη εκδήλωση της αρχής της ασφάλειας του δικαίου, η οποία πάλι απορρέει από την αρχή του Κράτους δικαίου. Θα πρέπει να σημειωθεί όμως και μία απόκλιση στη νομολογία του Δικαστηρίου, που τείνει τα τελευταία χρόνια να παγιωθεί και αφορά τη συνταγματική θεμελίωση της αρχής της εμπιστοσύνης. Συγκεκριμένα όταν πρόκειται για προσβολή περιουσιακών δικαιωμάτων – αναδρομική ή μη – που προστατεύονται από το συνταγματικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας, το Δικαστήριο αρνείται την αυτοτέλεια της αρχής της εμπιστοσύνης και τη θεμελίωσή της στην αρχή του Κράτους δικαίου, και θεωρεί ότι η προστασία της εμπιστοσύνης στην περίπτωση αυτή ενσωματώνεται και απορροφάται από την προστασία της ιδιοκτησίας. Αυτό έχει ως συνέπεια ότι το Δικαστήριο κρίνει τη συνταγματικότητα – και – της αναδρομής καθ' εαυτής με βάση τις διατάξεις του Συντάγματος για την ιδιοκτησία.

Από την αρχή της απαγορεύσεως της «γνήσιας αναδρομικότητας» των δυσμενών νόμων το Δικαστήριο δέχεται μία σειρά από εξαιρέσεις. Συγκεκριμένα έχει διατυπώσει ένα ευρύ κατάλογο εξαιρέσεων που, όπως και το ίδιο τονίζει, έχουν μόνον ενδεικτικό χαρακτήρα. Τις εξαιρέσεις αυτές θα μπορούσε κανείς να κατατάξει σε τρεις κατηγορίες: Στην πρώτη υπάγονται οι περιπτώσεις εκείνες, στις οποίες η εμπιστοσύνη του πολίτη είτε δεν δικαιολογείται είτε δεν είναι άξια προστασίας, με συνέπεια να θεωρείται ότι η αναδρομή του νόμου ήταν δυνατό να προβλεφθεί. Η δεύτερη κατηγορία αφορά περιπτώσεις στις οποίες επιτακτικοί λόγοι γενικού συμφέροντος, που βαρύνουν περισσότερο από την αρχή της ασφάλειας του δικαίου, επιβάλλουν κατ' εξαίρεση την αναδρομή του νόμου. Θα πρέπει όμως εδώ να σημειωθεί ότι το Δικαστήριο ουδέποτε στηρίχθηκε μόνο στο λόγο αυτό για να θεμελιώσει την συνταγματικότητα ενός αναδρομικού νόμου. Ως τρίτη τέλος κατηγορία εξαιρέσεων θεωρούνται οι περιπτώσεις εκείνες, όπου ο αναδρομικός νόμος δεν προκαλεί καμμία ή προ-

καλεί ελάχιστη ζημία. Και το λόγο αυτό σπάνια επικαλέσθηκε το Δικαστήριο για να δικαιολογήσει την αναδρομική εφαρμογή ενός νόμου.

Ως προς τα χρονικά όρια της εκτάσεως της συνταγματικώς επιτρεπτής αναδρομικότητας, το Δικαστήριο δέχθηκε μεν σε ορισμένες περιπτώσεις ότι η αναδρομή είναι επιτρεπτή μόνο για εύλογο χρονικό διάστημα, αλλά δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το ζήτημα αυτό, και δέχθηκε μάλιστα ως επιτρεπτή την αναδρομική εφαρμογή ενός νόμου για διάστημα δεκαπέντε ετών.

Σχετικά με τη «μη γνήσια αναδρομικότητα» το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο αρχικά μεν είχε νομολογήσει ότι στην περίπτωση αυτή δεν ανακύπτει θέμα αναδρομικότητας. Από το 1961 όμως, ενώ συνέχισε να τη θεωρεί ως *κατ' αρχήν* συνταγματικώς επιτρεπτή, έκρινε εν τούτοις ότι όταν πρόκειται για δυσμενείς για τον πολίτη ρυθμίσεις, ο νομοθέτης υπόκειται —όπως και στην περίπτωση της «γνήσιας αναδρομής»— σε περιορισμούς που απορρέουν από την αρχή της προστασίας της εμπιστοσύνης του πολίτη. Συγκεκριμένα το Δικαστήριο θεωρεί τη «μη γνήσια αναδρομή» τότε μόνον ως —*κατ' εξαίρεση*— συνταγματικώς ανεπίτρεπτη, όταν από την αντιπαράθεση του συμφέροντος ή της εμπιστοσύνης του πολίτη στη διατήρηση του ισχύοντος νομικού καθεστώτος με το συμφέρον της ολότητας στην εισαγωγή της νέας ρυθμίσεως προκύπτει ότι η προστασία της εμπιστοσύνης του πολίτη αξίζει να τύχει προτεραιότητας απέναντι στο γενικό συμφέρον.

Για τη συνταγματική θεμελίωση της *κατ' εξαίρεση* απαγορεύσεως της «μη γνήσιας αναδρομικότητας» το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο ανατρέπει —όπως και στην περίπτωση της «γνήσιας αναδρομικότητας»— κατά κανόνα στην αρχή του Κράτους δικαίου, που συγκεκριμενοποιεί ως αρχή της ασφάλειας του δικαίου και τελικώς ως αρχή της προστασίας της εμπιστοσύνης του πολίτη στις αποφάσεις του νομοθέτη. Παράλληλα όμως με τη θεμελίωση αυτή των περιορισμών του νομοθέτη, κατά την έκδοση νόμων που ενώ δεν περιέχουν («γνήσια») αναδρομική δύναμη, ρυθμίζουν παρ' όλα αυτά γεγονότα και σχέσεις που προϋπήρχαν του νέου νόμου, χωρίς εν τούτοις να έχουν ολοκληρωθεί κατά την έκδοσή του, παρατηρείται και πάλι —ιδιαίτερα στη νομολογία του Πρώτου Τμήματός του— μία τάση, χωρίς να εγκαταλειφθεί τελείως η νομική μορφή της «μη γνήσιας αναδρομικότητας», να αντιμετωπισθεί το πρόβλημα αυτό ως ένα ζήτημα προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα το Δικαστήριο

όχι μόνον αρνείται –όπως και στην περίπτωση της «μη γνήσιας αναδρομικότητας»– να ανατρέξει στην αρχή του Κράτους δικαίου για τη θεμελίωση περιορισμών του νομοθέτη, όταν πρόκειται για προσβολή περιουσιακών δικαιωμάτων που προστατεύονται από το ατομικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας, και υποστηρίζει ότι το ίδιο ισχύει και για άλλα δικαιώματα που προστατεύονται από συνταγματικές διατάξεις που κατοχυρώνουν ατομικά δικαιώματα, αλλά επί πλέον απαιτεί –όπως και σε κάθε περίπτωση προσβολής ατομικών δικαιωμάτων– ακόμη και όταν η «μη γνήσια αναδρομικότητα» είναι συνταγματικώς επιτρεπτή, να τηρηθεί η αρχή της αναλογικότητας, που θεωρείται επίσης ότι απορρέει από την αρχή του Κράτους δικαίου.

Πέραν αυτού το Πρώτο Τμήμα του Δικαστηρίου προσπαθεί –ανεξάρτητα από τη συνταγματική θεμελίωση της «μη γνήσιας αναδρομικότητας»– να βρει μία μέση οδό μεταξύ συνταγματικώς επιτρεπτής και ανεπιτρεπτής «μη γνήσιας αναδρομικότητας», ανατρέχοντας στην λύση των μεταβατικών διατάξεων. Ακόμη και στην περίπτωση που η «μη γνήσια αναδρομικότητα» κρίνεται ως συνταγματικώς επιτρεπτή, το Δικαστήριο εξετάζει μήπως από την αρχή της προστασίας της εμπιστοσύνης, μόνη της ή σε συνδυασμό με την αρχή της αναλογικότητας, απορρέει για το νομοθέτη η υποχρέωση να θεσπίσει μεταβατικές διατάξεις.

Η *κριτική* της νομολογίας αυτής του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, που ακολουθεί, δεν αποβλέπει στο να προτείνει –στο στάδιο αυτό της εργασίας– οριστικές λύσεις για τα θέματα που απασχόλησαν το Δικαστήριο σχετικά με τη χρονική ισχύ νέων κανόνων δικαίου, αλλά να επιστήσει την προσοχή και να αντικρούσει τα αδύνατα σημεία αυτής της νομολογίας.

Η πρώτη αμφισβήτηση αφορά την *ορολογία* που χρησιμοποιεί το Δικαστήριο για τα δύο είδη «αναδρομικότητας», το κριτήριο διακρίσεως των δύο εννοιών και τέλος τους *ορισμούς* τους. Με σειρά παραδειγμάτων από αποφάσεις του Δικαστηρίου αποδεικνύεται ότι το ίδιο αναγκάζεται συχνά να καταφεύγει σε αμφίβολες κατασκευές, διότι έχει δυσκολίες να υπαγάγει συγκεκριμένες περιπτώσεις στις έννοιες που έχει το ίδιο κατασκευάσει.

Σχετικά με τη *συνταγματική θεμελίωση των περιορισμών* του νομοθέτη, αντιρρήσεις εκφράζονται κατ' αρχάς για την αντιμετώπιση της «*γνήσιας αναδρομικότητας*» ως προβλήματος προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων. Μία τέτοια θεώρηση δεν λαμβάνει επαρκώς υπ' όψη το γεγονός ότι τα ατομικά δικαιώματα μπορούν να προσβλη-

θούν τόσον αναδρομικά όσο και μόνο για το μέλλον. Στη συνέχεια διαπιστώνεται ότι ο κατάλογος *εξαιρέσεων* από την αρχή της απαγορεύσεως της «γνήσιας αναδρομικότητας» που έχει διαπλάσει το Δικαστήριο αφ' ενός δεν είναι από απόψεως δογματικής και μεθοδολογικής απόλυτα πειστικός, αφ' ετέρου δημιουργεί την εντύπωση ότι αναιρεί τον κανόνα της κατ' αρχήν απαγορεύσεως της «γνήσιας αναδρομής», τον οποίο υποστηρίζει το ίδιο το Δικαστήριο. Παρ' όλα αυτά όμως οι αδυναμίες αυτές του καταλόγου των εξαιρέσεων δεν έχουν μεγάλη αντανάκλαση στην πράξη, γιατί το Δικαστήριο προσπαθεί στη νομολογία του να τις διορθώσει με ποικίλους τρόπους, και ιδιαίτερα με μία συσταλτική εφαρμογή του καταλόγου.

Κριτική ασκείται επίσης και στη νομική κατασκευή της «μη γνήσιας αναδρομικότητας», και μάλιστα τόσο σχετικά με τις περιπτώσεις που το Δικαστήριο υπάγει στη νομική αυτή έννοια, όσο και στη θεμελίωση των περιορισμών του νομοθέτη επί του προκειμένου γενικά στην αρχή της προστασίας της εμπιστοσύνης ως απόρροιας της αρχής του Κράτους δικαίου. Διαφωνίες εκφράζονται πέραν αυτού και για την αντιμετώπιση της πρόωρης άρσεως ή τροποποίησης νόμων, και ιδίως εκείνων που παρέχουν φορολογικά προνόμια για τα οποία ο νομοθέτης είχε αυτοδεσμευθεί, ως μίας υποπεριπτώσεως της «μη γνήσιας αναδρομικότητας».

Ως τελευταίο σημείο γενικής κριτικής τονίζεται η αντιφατική πρακτική που ακολουθεί το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο στη νομολογία του. Συγκεκριμένα το Δικαστήριο πολλές φορές δεν ακολουθεί τις αρχές και θεωρίες που το ίδιο έχει αναπτύξει για την «αναδρομικότητα», σε άλλες δε περιπτώσεις για παρόμοια ζητήματα ή ακόμη και για το ίδιο θέμα δίνει διαφορετικές λύσεις.

Η έρευνα της *γερμανικής επιστήμης* στα θέματα του διαχρονικού δικαίου (Κεφ. D. III., σελ. 85-174) δείχνει ότι παρ' όλο ότι οι γερμανοί νομικοί έχουν ασχοληθεί από πολύ παλαιά και σε μεγάλη έκταση με την «αναδρομικότητα» των νόμων, εν τούτοις δεν φαίνεται να έχουν κατασταλάξει σε ικανοποιητικές λύσεις που να γίνονται γενικά αποδεκτές. Το πρόβλημα των συνταγματικών περιορισμών του νομοθέτη κατά τη ρύθμιση γεγονότων και σχέσεων που πηγάζουν απ' το παρελθόν παραμένει μέχρι σήμερα επίκαιρο και πολλοί συγγραφείς υποστηρίζουν ότι είναι απαραίτητη μία νέα θεώρηση του ζητήματος αυτού.

Στη γερμανική επιστήμη δεν υπάρχει ομοφωνία για το κατά

πόσον η «αναδρομικότητα» των νόμων αποτελεί ένα ιδιαίτερο συνταγματικό πρόβλημα. Κρατούσα πάντως πρέπει να χαρακτηριστεί η άποψη ότι προβληματική είναι μόνο η «αναδρομικότητα» των δυσμενών νόμων. Η αυτονομία της («γνήσιας») αναδρομικότητας ως ιδιαίτερου συνταγματικού ζητήματος δεν κινδυνεύει εν τούτοις τόσο πολύ από αυτό τον περιορισμό, όσο κυρίως από τη συνεχώς αυξανόμενη τάση στη γερμανική επιστήμη να εξετάζεται η συνταγματικότητα κάθε νομοθετικής αλλαγής με βάση την προστασία της εμπιστοσύνης του πολίτη. Η αρχή της προστασίας της εμπιστοσύνης έχει καταλήξει να αποτελεί ένα γενικό κριτήριο για τον έλεγχο της συνταγματικότητας διαφόρων ετερογενών νομικών φαινομένων, όπως η «γνήσια» και η «μη γνήσια» αναδρομικότητα και η γερμανική νομική κατασκευή της κατοχυρώσεως του πλάνου («Plangewährleistung»), με συνέπεια να μη γίνονται συχνά διαφοροποιήσεις μεταξύ των διαφόρων θεμάτων του διαχρονικού δικαίου. Στα πλαίσια αυτής της ενιαίας συνταγματικής θεωρήσεως των νέων νόμων οι γερμανοί συγγραφείς ασχολούνται όλο και περισσότερο με την συνταγματική θεμελίωση της υποχρεώσεως του νομοθέτη σε περίπτωση αλλαγής του νομικού καθεστώτος – αναδρομικής ή μη – να θεσπίζει μεταβατικές διατάξεις.

Το ζήτημα του ορισμού της «γνήσιας αναδρομικότητας» και το κριτήριο διακρίσεώς της από τη «μη γνήσια αναδρομικότητα» δεν βρίσκονται σήμερα πια στο κέντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος. Ένα μέρος μάλιστα της νεώτερης γερμανικής επιστήμης αρνείται τη δυνατότητα διατυπώσεως ενός γενικού ορισμού της. Και οι συγγραφείς όμως που υποστηρίζουν την αναγκαιότητα του ακριβούς καθορισμού της έννοιας της «αναδρομικότητας» δεν συμφωνούν στη διατύπωση του ορισμού και στο κριτήριο διακρίσεως των δύο «ειδών» αναδρομικότητας. Εκτός από το κριτήριο της «ολοκληρώσεως» της σχέσεως ή του γεγονότος, κριτήριο στο οποίο στηρίζεται η νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου και γίνεται αποδεκτό και από ένα μέρος της επιστήμης, έχουν κατά καιρούς προταθεί ως κριτήρια – ειδικά για τον «αναδρομικό» φορολογικό νόμο – η δυνατότητα μετακυλίσεως του φόρου και η δυνατότητα προσαρμογής στη νέα νομοθετική ρύθμιση – γενικά δε για όλους τους άλλους νόμους – η νομοθετική θέσπιση ενός «δέοντος» λόγω παρελθόντων νομικών καθεστώτων, η πλήρωση έστω και μίας μόνον από τις προϋποθέσεις του νέου νόμου στο παρελθόν, η τροποποίηση υφισταμένων εννόμων σχέσεων «λόγω παρελθόντων γεγονότων», τα παραγωγικά αίτια της βουλήσεως του νομοθέτη, το κατά πόσον ο νέος νόμος αποσκοπεί να

ρυθμίσει εκ νέου νομικά γεγονότα και σχέσεις των οποίων ο αριθμός δεν μπορεί πλέον να αυξηθεί, η αξίωση του νόμου να ισχύσει για το παρελθόν, η νέα νομική αξιολόγηση γεγονότων και σχέσεων που είχαν αξιολογηθεί από το δίκαιο οριστικά, η ρύθμιση *ex tunc* κ.ά.

Θα πρέπει όμως στο σημείο αυτό να τονισθεί ότι ακόμη και οι συγγραφείς εκείνοι που τάσσονται υπέρ του ορισμού της έννοιας της «γνήσιας αναδρομικότητας» και της διακρίσεώς της από τη «μη γνήσια» κατακρίνουν τη νομική κατασκευή της τελευταίας και αρνούνται στην περίπτωση αυτή να χρησιμοποιήσουν τον όρο «αναδρομικότητα» προτείνοντας άλλους χαρακτηρισμούς.

Οι διαφωνίες μεταξύ των γερμανών συγγραφέων σχετικά με τους *περιορισμούς του νομοθέτη* κατά τη ρύθμιση γεγονότων και σχέσεων που σχετίζονται κατά κάποιο τρόπο με το παρελθόν αφορούν κατ' αρχάς, όπως έχει ήδη αναφερθεί, τόσο τις εφαρμοστέες συνταγματικές διατάξεις όσο και το αν οι νομοθετικές αλλαγές θα πρέπει να κρίνονται κατά τρόπο ενιαίο, ανεξάρτητα από το αν αξιώνουν «αναδρομική» εφαρμογή ή όχι.

Στην εργασία γίνεται —ίσως για πρώτη φορά— μία προσπάθεια να καταταγούν συστηματικά οι πολυάριθμες θεωρίες που καθ' οιονδήποτε τρόπο αναφέρονται στην συνταγματικότητα των «αναδρομικών» νόμων γενικά.

Κατ' αρχάς εξετάζονται οι θεωρίες που αρνούνται τη διάκριση ή εν πάση περιπτώσει τη νομική σημασία της διακρίσεως των δύο «ειδών» της αναδρομικότητας και υποστηρίζουν την ενιαία συνταγματική αντιμετώπιση όλων των νομοθετικών αλλαγών, γενικά ή τουλάχιστον εκείνων που αναφέρονται σε δικαιώματα και σχέσεις που πηγάζουν από το παρελθόν. Και μεταξύ των συγγραφέων αυτών δεν παρατηρείται όμως ομοφωνία, ούτε σχετικά με τις εφαρμοστέες συνταγματικές διατάξεις και αρχές, ούτε και ως προς την έκταση των περιορισμών του νομοθέτη. Μερικοί συγγραφείς θεμελιώνουν τις δεσμεύσεις του νομοθέτη στην αρχή της προστασίας της εμπιστοσύνης, την οποία θεωρούν ότι απορρέει είτε από την αρχή του Κράτους δικαίου, είτε από τα συνταγματικώς κατοχυρωμένα ατομικά δικαιώματα. Άλλοι πάλι συγγραφείς αρνούνται ότι η αρχή της προστασίας της εμπιστοσύνης μπορεί να δώσει λύσεις στα συνταγματικά ζητήματα των «αναδρομικών» νόμων και υποστηρίζουν ότι η προστασία του πολίτη και στην περίπτωση αυτή είναι δυνατή μέσω των ατομικών δικαιωμάτων. Τα ατομικά δικαιώματα, με επικουρική όμως επίκληση της αρχής του

Κράτους δικαίου –στις διάφορες συγκεκριμενοποιήσεις της, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνει και την αρχή της προστασίας της εμπιστοσύνης– επικαλείται και η τελευταία γερμανική μονογραφία για τη συνταγματική θεώρηση της «αναδρομικότητας» και του «δικαίου των μεταβατικών διατάξεων». Μεταξύ τέλος των συγγραφέων που αρνούνται τη διάκριση των δύο «ειδών» αναδρομικότητας έχουν, πέραν αυτού, αναπτυχθεί και γενικές θεωρίες για τα όρια των νομοθετικών αλλαγών που μόνο περιφερειακά αναφέρονται στους «αναδρομικούς» νόμους. Στις θεωρίες αυτές συγκαταλέγονται η «θεωρία των νομικών θέσεων που είναι σταθερές απέναντι στο νόμο», η «θεωρία της προστασίας των αποφάσεων που έλαβε ο πολίτης σε περίπτωση μεταβολής της κρατικής δραστηριότητας», η «θεωρία της προστασίας της εμπιστοσύνης ως προστασίας του (κοινωνικού) καθεστώτος» («Status») και η θεωρία της «δικαιοσύνης μέσω (της υπάρξεως) ενός συστήματος» («Systemgerechtigkeit»).

Στη συνέχεια αναλύονται οι θεωρίες που βασίζονται στη διάκριση μεταξύ «γνήσιας» και «μη γνήσιας» αναδρομικότητας, όπου και διαπιστώνεται ότι ούτε και στους συγγραφείς της κατηγορίας αυτής υπάρχει ομοφωνία για τις εφαρμοστέες συνταγματικές διατάξεις. Από τις πολυάριθμες προσπάθειες θεμελίωσης της απαγορεύσεως της «γνήσιας αναδρομικότητας» των κανόνων δικαίου μερικές μπορούν σήμερα να χαρακτηρισθούν ότι είναι ξεπερασμένες. Σ' αυτές ανήκουν η θεμελίωση της απαγορεύσεως στην αρχή της γενικότητας του νόμου –ως εκφράσεως της φύσεως του νόμου ή ως συνέπειας της διακρίσεως των εξουσιών–, στη φύση του νόμου ως μέσου επηρεασμού της ανθρώπινης συμπεριφοράς, στην αρχή της καλής πίστωσης, στην αρχή της απαγορεύσεως του «venire contra factum proprium», στην αναλογική εφαρμογή της συνταγματικής απαγορεύσεως της αναδρομικής εφαρμογής των δυσμενών ποινικών νόμων και τέλος σε ορισμένες ειδικές διατάξεις του γερμανικού δημοσιονομικού δικαίου.

Κατά τα λοιπά και οι υποστηρικτές της διακρίσεως ανατρέχουν κατά κανόνα για τη θεμελίωση των περιορισμών του νομοθέτη κατά την έκδοση «αναδρομικών» νόμων είτε στα ατομικά δικαιώματα –αυτοτελώς ή ως συνταγματικό έρεισμα για την αρχή της προστασίας της εμπιστοσύνης–, είτε στην αρχή του Κράτους δικαίου– συνήθως επίσης ως βάση για τη θεμελίωση της αρχής της προστασίας της εμπιστοσύνης–.

Οι συνταγματικές διατάξεις για τα ατομικά δικαιώματα που έχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί για τη θεμελίωση κατά τρόπο αυτόνομο της γενικής απαγορεύσεως της «γνήσιας», κυρίως, αναδρο-

μικότητας των νόμων —ή της αρχής της προστασίας της εμπιστοσύνης— είναι τα άρθρα 1 παρ. 1 (προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας), 2 παρ. 1 (ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας), 3 (αρχή της ισότητας) και 14 (προστασία της ιδιοκτησίας) του γερμανικού Συντάγματος. Άλλες όμως θεωρίες επικαλούνται τα ατομικά δικαιώματα σε συνδυασμό με άλλες αρχές και τα θεωρούν απλώς ως πιθανά συνταγματικά ερείσματα για περιορισμούς του νομοθέτη σχετικά και με τα δύο «είδη» αναδρομής. Τέτοιες αρχές είναι και πάλι η αρχή του Κράτους δικαίου, η απαγόρευση του «*venire contra factum proprium*», η αρχή της καλής πίστωσης, η αρχή της ασφάλειας του δικαίου, η αρχή της προστασίας της εμπιστοσύνης του πολίτη στην έννομη τάξη κ.ά. Ένα άλλο τμήμα της γερμανικής επιστήμης, που επίσης υποστηρίζει τη διάκριση μεταξύ «γνήσιας» και «μη γνήσιας» αναδρομικότητας, προσπαθεί να θεμελιώσει την κατά κανόνα απαγόρευση των «γνήσιων» αναδρομικών νόμων αποκλειστικά με γενικές αρχές του δικαίου και καταφεύγει στα ατομικά δικαιώματα μόνο για τους περιορισμούς του νομοθέτη στην περίπτωση της «μη γνήσιας αναδρομικότητας». Στις αρχές που διατυπώθηκαν για τη δικαιολόγηση της απαγορεύσεως της «γνήσιας αναδρομικότητας» συμπεριλαμβάνονται η «αρχή της συνδέσεως του δικαίου με (ορισμένο) χρόνο», η «αρχή της εμπιστοσύνης στη διατήρηση του ισχύοντος νομικού καθεστώτος», η «αρχή της εμπιστοσύνης στο απαραβίαστο του δικαίου» ως απόρροια της αρχής του Κράτους δικαίου, υπό την έννοια ότι το Κράτος δικαίου απαιτεί μία «έντιμη νομοθετική διαδικασία», και η «αρχή της εμπιστοσύνης στο νόμο και ειδικότερα στην ισχύ και στην εξακολούθηση της ισχύος του νόμου». Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ανάμεσα στους συγγραφείς της κατηγορίας αυτής που στηρίζουν την αρχή της μη αναδρομικότητας των νόμων μόνο σε γενικές αρχές του δικαίου υπάρχουν και μερικοί που αρνούνται κατηγορηματικά κάθε συσχέτιση της αρχής αυτής με την αρχή της προστασίας της εμπιστοσύνης. Μία τέτοια θεωρία είναι και αυτή που επικαλείται την «αρχή του απαραβίαστου του νόμου» ως στοιχείου της ασφάλειας του δικαίου. Τέλος θα πρέπει να αναφερθεί και μία προσπάθεια θεμελιώσεως της απαγορεύσεως της «γνήσιας αναδρομικότητας» ειδικά για το φορολογικό δίκαιο σε μία σειρά από επί μέρους εκφάνσεις της αρχής του Κράτους δικαίου υπό ουσιαστική έννοια, και συγκεκριμένα στην αρχή της διακρίσεως των εξουσιών, την αρχή της δεσμεύσεως του νομοθέτη στο νόμο του, την αρχή της νομιμότητας της διοικήσεως, την αρχή της ασφάλειας των συναλλαγών, την αρχή της καλής πίστωσης και την αρχή της αναλογικότητας.

Ως γενική κριτική στις θεωρίες της γερμανικής επιστήμης διατυπώνεται στη συνέχεια η γνώμη ότι οι γερμανοί συγγραφείς, παρ' όλη την εντατική ενασχόλησή τους με τα θέματα του διαχρονικού δικαίου, δεν κατάφεραν μέχρι σήμερα να παρουσιάσουν μία πειστική εναλλακτική λύση στις θεωρίες του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου για την «αναδρομικότητα». Εκείνο όμως που κατακρίνεται ιδιαίτερα είναι ο δρόμος που ακολουθεί ένα σημαντικό τμήμα κυρίως της νεότερης επιστήμης, σύμφωνα με τον οποίο οι νομοθετικές μεταβολές εξετάζονται μόνο σε σχέση με τις συνέπειές τους για τον πολίτη και δεν ερευνάται καθόλου το ζήτημα της σχετικής συνταγματικής νομοποιήσεως του νομοθέτη.

Όπως και στην κριτική της νομολογίας του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, έτσι και στο τμήμα αυτό της εργασίας δεν διατυπώνονται ακόμη οριστικές προτάσεις για την αντιμετώπιση των συνταγματικών ζητημάτων των «αναδρομικών» νόμων, αλλά κρίνονται οι διάφορες θεωρίες μόνον ως προς την πειστικότητά τους και τη συνέπειά τους.

Ως πρώτη ασυνέπεια πολλών γερμανικών θεωριών κατακρίνεται η θεώρηση ως προβληματικής της αναδρομικότητας μόνο των δυσμενών νόμων, παρ' όλο ότι οι συγγραφείς αυτοί θεμελιώνουν τους περιορισμούς του νομοθέτη κατά τη ρύθμιση γεγονότων και σχέσεων που σχετίζονται με το παρελθόν με γενικές αρχές του δικαίου, που αναφέρονται σε όλους τους νόμους γενικά, ανεξάρτητα από το περιεχόμενό τους.

Κριτική ασκείται επίσης στην εξομοίωση του γερμανικού θεσμού της «κατοχυρώσεως του πλάνου» («Plangewährleistung») με τη «μη γνήσια αναδρομικότητα» καθώς και στις νεότερες προσπάθειες για τη συνταγματική θεμελίωση της υποχρεώσεως του νομοθέτη να προβλέπει μεταβατικές διατάξεις.

Αρνητικά κρίνεται στη συνέχεια το τμήμα εκείνο της επιστήμης που παρακάμπτει ή αγνοεί τελείως τη διάκριση των δύο «ειδών» αναδρομικότητας. Και τα κριτήρια όμως διακρίσεως που έχουν χρησιμοποιηθεί από τους οπαδούς της διακρίσεως χαρακτηρίζονται ως μη επιτυχημένα και πειστικά. Οι περισσότεροι ορισμοί της «γνήσιας» και της «μη γνήσιας» αναδρομικότητας είναι ασαφείς, ανεφάρμοστοι στην πράξη, απορρέουν συχνά μόνον από λόγους σκοπιμότητας και συγχέουν το πρόβλημα του ορισμού μίας νομικής έννοιας με το ζήτημα της συνταγματικότητας. Μη επιτυχημένη είναι επίσης και η ορολογία που μεταχειρίζεται κατά κανόνα η γερμανική επιστήμη για την άμεση

εφαρμογή νέων κανόνων δικαίου, ιδιαίτερα δε ανεπιτυχής θεωρείται η ονομασία «μη γνήσια αναδρομικότητα».

Κατά των οπαδών της ενιαίας *συνταγματικής αντιμετώπισης* όλων των «αναδρομικών» νόμων, «γνήσιων και μη», και γενικότερα όλων των νομοθετικών αλλαγών, αντιτάσσεται κατ' αρχάς το επιχείρημα ότι μία τέτοια θεώρηση δεν λαμβάνει επαρκώς υπ' όψη τις ιδιομορφίες της («γνήσιας») αναδρομικότητας ως ιδιαίτερου φαινομένου του διαχρονικού δικαίου. Κριτική γίνεται όμως στη συνέχεια και στις επί μέρους λύσεις που ακολουθούνται από τους συγγραφείς της κατηγορίας αυτής για τη θεμελίωση των σχετικών συνταγματικών περιορισμών του νομοθέτη. Δεν μπορεί π.χ. να γίνει αποδεκτή η γνώμη ότι η προστασία της εμπιστοσύνης έναντι των «αναδρομικών» νόμων είναι μία ιδιαίτερη μορφή της προστασίας της ελεύθερης αναπτύξεως της προσωπικότητας ή ταυτίζεται με την προστασία των αποφάσεων του πολίτη, ούτε και η θεωρία που υποστηρίζει ότι για την προστασία έναντι «αναδρομικών» νόμων αρκούν οι συνταγματικές διατάξεις για τα ατομικά δικαιώματα. Αλλά και η νεότερη γερμανική θεωρία, που επικαλείται τα ατομικά δικαιώματα και επικουρικά την αρχή του Κράτους δικαίου, δεν είναι πειστική και επί πλέον περιέχει μία σειρά από αντιφάσεις. Ικανοποιητικές δεν είναι όμως και οι γενικές θεωρίες για τα όρια των νομοθετικών αλλαγών που πολλές φορές, εκτός από άλλες αδυναμίες, δεν έχουν και κανένα συνταγματικό έρεισμα. Για τον ίδιο λόγο απορρίπτονται η «θεωρία των νομικών θέσεων που είναι σταθερές απέναντι στο νόμο» και όλες οι άλλες θεωρίες που αναφέρθηκαν παραπάνω μαζί με τη θεωρία αυτή.

Επίσης η κριτική κατά των συγγραφέων που υποστηρίζουν την αναγκαιότητα της διακρίσεως μεταξύ των δύο ειδών της «αναδρομικότητας» περιορίζεται στο σημείο αυτό της μελέτης στον έλεγχο της συνέπειας και την αντίκρουση των διαφόρων επιχειρημάτων, χωρίς να δίνεται ακόμη οριστική απάντηση στο ερώτημα, ποια σημασία έχει για τη συνταγματικότητα ενός νόμου η υπαγωγή του σε μία από τις δύο κατηγορίες.

Στην αρχή απορρίπτονται εν συντομία όλες οι παλαιότερες προσπάθειες θεμελίωσης του κανόνα της απαγορεύσεως της «γνήσιας αναδρομικότητας». Αποδεικνύεται π.χ. ότι η γενικότητα ή η φύση του νόμου δεν μπορούν να δικαιολογήσουν τον κανόνα αυτό, εκφράζονται αμφιβολίες για το συνταγματικό έρεισμα των αρχών της καλής πίστωσης και της απαγορεύσεως του «*venire contra factum proprium*», αντικρούεται η λύση της αναλογικής εφαρμογής των συνταγματικών διατάξεων για την απαγόρευση της αναδρομικότητας των ποινικών

νόμων και διασαφηνίζεται ότι μετά τη θέση σε ισχύ του νέου Κώδικα δημοσίων βαρών («Abgabenordnung») έχασε το αντικείμενό της η παλαιά διαμάχη για τη θεμελίωση της απαγορεύσεως των αναδρομικών φορολογικών νόμων σε ειδικές διατάξεις της γερμανικής φορολογικής νομοθεσίας.

Αντιρρήσεις εκφράζονται στη συνέχεια και για τις νεότερες προσπάθειες αντιμετώπισης του θέματος, τόσο σχετικά με τη θεμελίωση της απαγορεύσεως της «γνήσιας αναδρομικότητας» όσο και με την έκταση των εξαιρέσεων από τον κανόνα αυτό. Πέραν από τα ειδικά επιχειρήματα, με τα οποία απορρίπτονται οι λύσεις που στηρίζουν την απαγόρευση αποκλειστικά σε μεμονομένα ατομικά δικαιώματα, κατά των συγγραφέων που υποστηρίζουν τις λύσεις αυτές αντιτάσσεται επί πλέον γενικά ότι τα κατ' ιδίαν ατομικά δικαιώματα, λόγω του ότι έχουν πάντοτε περιορισμένο αντικείμενο προστασίας, δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να βρεθεί μία σφαιρική, γενική λύση στο πρόβλημα της συνταγματικότητας της αναδρομικής εφαρμογής των νόμων. Κριτική γίνεται όμως και στις θεωρίες που στηρίζουν τους σχετικούς με την «αναδρομική» εφαρμογή των νόμων περιορισμούς του νομοθέτη σε περισσότερες συνταγματικές διατάξεις και αρχές σωρευτικά ή σε διάφορες γενικές αρχές του δικαίου αποκλειστικά. Οι περισσότερες από τις θεωρίες αυτές μεταχειρίζονται αμφίβολα επιχειρήματα που στηρίζονται μόνο σε λόγους σκοπιμότητας, περιέχουν αντιφάσεις, δεν έχουν κανένα έρεισμα στο Σύνταγμα και δεν είναι ούτε και *de lege ferenda* επιτυχείς. Θα πρέπει όμως να αναφερθεί ότι μερικές από τις τελευταίες αυτές θεωρίες περιέχουν ορισμένες επιτυχημένες σκέψεις, που θα μπορούσαν να φανούν χρήσιμες για τη διατύπωση μίας νέας γενικής θεωρίας για τα συνταγματικά όρια του νομοθέτη κατά την έκδοση νόμων που ρυθμίζουν γεγονότα και σχέσεις τα οποία συνδέονται με το παρελθόν. Έτσι είναι π.χ. επιτυχημένη η γνώμη που απορρίπτει τη νομική κατασκευή της «μη γνήσιας αναδρομικότητας» και αυτή που υποστηρίζει ότι οι περιορισμοί του νομοθέτη στην περίπτωση αυτή αποτελούν την εξαίρεση. Σωστή είναι επίσης η άποψη ότι οι τυχόν περιορισμοί του νομοθέτη κατά την έκδοση αναδρομικών νόμων υπάρχουν ανεξάρτητα από το αν οι πολίτες έχουν στηριχθεί στην παλαιά ρύθμιση ή όχι, καθώς και η θεωρία που υποστηρίζει ότι το πρόβλημα της συνταγματικότητας της αναδρομικής εφαρμογής των νόμων δεν εξαρτάται από το περιεχόμενο του αναδρομικού νόμου και ότι η συνταγματικότητα του τελευταίου μπορεί να δικαιολογηθεί μόνον όταν η παλαιά ρύθμιση είχε ελαττώματα.

Την παρουσίαση του γερμανικού δικαίου κλείνει τέλος μία **συνοπτική κριτική ανακεφαλαίωση** των συμπερασμάτων της έρευνας (Κεφ. D. IV., σελ. 175-186), στην οποία γίνεται οριστικά πλέον η διαπίστωση ότι, ενώ στη γερμανική έννομη τάξη το πρόβλημα των συνταγματικών ορίων του νομοθέτη κατά τη ρύθμιση γεγονότων και σχέσεων που συνδέονται κατά κάποιο τρόπο με το παρελθόν προσελκύει μεγάλο ενδιαφέρον και έχει γίνει αντικείμενο εκτεταμένης επεξεργασίας, εν τούτοις μέχρι σήμερα, όπως ομολογούν και οι ίδιοι οι γερμανοί συγγραφείς, δεν έχει λυθεί ικανοποιητικά. Ούτε το τμήμα της επιστήμης που υποστηρίζει την ενιαία αντιμετώπιση κάθε είδους «αναδρομής» του νομοθέτη στο παρελθόν, αγνοώντας έτσι τις ιδιομορφίες της («γνήσιας») αναδρομικότητας, ούτε όμως και το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο και οι συγγραφείς που στηρίζουν τις θεωρίες τους στη διάκριση μεταξύ «γνήσιας» και «μη γνήσιας» αναδρομικότητας κατάφεραν να βρουν το ακριβές συνταγματικό έρεισμα για τη θεμελίωση των σχετικών περιορισμών του νομοθέτη και να καθορίσουν βάσει αυτού πειστικά την έκταση των περιορισμών. Και οι δύο αυτές διαφορετικές μέθοδοι αντιμετώπισης του θέματος, που καταλήγουν στο τέλος να επικαλούνται κατά κανόνα είτε την αρχή του Κράτους δικαίου στις διάφορες εκφάνσεις της είτε τα ατομικά δικαιώματα, και μάλιστα και τα δύο συνήθως ως βάσεις για τη θεμελίωση της αρχής της προστασίας της εμπιστοσύνης του πολίτη, εκτός των άλλων αδυναμιών τους, που αναφέρθηκαν ήδη παραπάνω, παρουσιάζουν επί πλέον το μειονέκτημα ότι περιορίζονται στο να εξετάζουν τα διάφορα είδη «αναδρομής» του νομοθέτη στο παρελθόν μόνο σε σχέση με τις επιδράσεις και τα αποτελέσματα που έχουν για τον πολίτη και δεν ασχολούνται καθόλου με το πρόβλημα της συμπεριφοράς του νομοθέτη καθ' εαυτής, με το κατά πόσον δηλαδή ο νομοθέτης νομιμοποιείται από το Σύνταγμα να «ανατρέχει» στο παρελθόν.

Στην εισαγωγή στο **ελληνικό δίκαιο** (Κεφ. E. I., σελ. 187-195) γίνεται κατ' αρχάς αναφορά στις συνταγματικές διατάξεις που κατοχυρώνουν την απαγόρευση της αναδρομικότητας ειδικά για δύο κατηγορίες νόμων, τους «δυσμενείς» ποινικούς νόμους και τους νόμους που επιβάλλουν φόρους ή άλλα οικονομικά βάρη, καθώς και στην απαγόρευση της αναδρομικής φορολογήσεως ξένων κεφαλαίων. Στη συνέχεια αναλύεται η γενική διάταξη του άρθρου 77 παρ. 2 Συντ. για την αναδρομική εφαρμογή των ερμηνευτικών νόμων και απορρίπτεται η δυνατότητα θεμελίωσης της αρχής της μη αναδρομικότητας γενικά

όλων των νόμων στη συνταγματική αυτή διάταξη. Το ίδιο υποστηρίζεται και για το άρθρο 2 ΑΚ, που χαρακτηρίζεται ως ερμηνευτικός απλώς κανόνας. Ακολουθεί η διαπίστωση ότι παρ' όλο ότι στην ελληνική έννομη τάξη δεν υπάρχει ρητή συνταγματική διάταξη για τα όρια του νομοθέτη γενικά κατά τη ρύθμιση γεγονότων και σχέσεων που συνδέονται με το παρελθόν, εν τούτοις νομολογία και επιστήμη δεν έχουν ασχοληθεί συστηματικά με τα συνταγματικά θέματα του διαχρονικού δικαίου. Η αναδρομική εφαρμογή όλων γενικά των νόμων θεωρείται –χωρίς ιδιαίτερη θεμελίωση– κατ' αρχήν επιτρεπτή και οι σχετικοί πιθανοί περιορισμοί του νομοθέτη δεν στηρίζονται στην ίδια την αναδρομικότητα, αλλά ανακύπτουν από την προσβολή ατομικών δικαιωμάτων, που ενδεχομένως προκαλεί ο αναδρομικός νόμος.

Στην εργασία ερευνάται συνοπτικά και το νομικό καθεστώς υπό το Σύνταγμα του 1952, και αυτό όχι μόνο για λόγους ιστορικούς, αλλά γιατί το Σύνταγμα αυτό –όπως και το ισχύον γερμανικό Σύνταγμα– δεν ρύθμιζε ιδιαίτερα την αναδρομικότητα στο φορολογικό δίκαιο.

Η επεξεργασία της νομολογίας του *Συμβουλίου της Επικρατείας* (ΣτΕ) στα θέματα διαχρονικού δικαίου (Κεφ. Ε. ΙΙ., σελ. 196-212) –που αναφέρεται μάλιστα κυρίως σε φορολογικούς «αναδρομικούς» νόμους– οδηγεί στη διαπίστωση ότι το Δικαστήριο δεν κάνει διάκριση μεταξύ «γνήσιας» και «μη γνήσιας» αναδρομικότητας και ελέγχει την συνταγματικότητα όλων των «αναδρομικών» νόμων με ενιαία κριτήρια. Το Δικαστήριο δεν έχει ασχοληθεί σχεδόν καθόλου με το ζήτημα των συνταγματικών περιορισμών του νομοθέτη κατά την πρόωρη άρση φορολογικών προνομίων καθώς και με τα συνταγματικά προβλήματα των μεταβατικών διατάξεων. Αντίθετα το ΣτΕ έχει συχνά νομολογήσει σχετικά με την υπαγωγή σε μία νέα νομοθετική ρύθμιση συμβάσεων που προϋπήρχαν του νέου νόμου και εξακολουθούν να ισχύουν και μετά την έκδοσή του.

Με τον ορισμό όμως της έννοιας της «αναδρομικότητας», όπως το ίδιο τη χρησιμοποιεί, και με τη διάκρισή της από τις νομοθετικές μεταβολές που αφορούν μόνο το μέλλον, το ΣτΕ δεν έχει ασχοληθεί συστηματικά.

Σχετικά με τη *συνταγματική αξιολόγηση* της «αναδρομής» του νομοθέτη στο παρελθόν η μελέτη της νομολογίας οδηγεί στη διαπί-

σωση ότι το ΣτΕ, τόσο υπό το Σύνταγμα του 1952 όσο και υπό το ισχύον, θεωρεί —χωρίς εν τούτοις να θεμελιώνει την άποψή του εκτεταμένα— την «αναδρομικότητα» των νόμων ως κατ' αρχήν επιτρεπτή και συνάγει τους σχετικούς περιορισμούς του νομοθέτη όχι από την «αναδρομικότητα» καθ' εαυτή, αλλά από διάφορες συνταγματικές διατάξεις, κυρίως από αυτές που προστατεύουν τα ατομικά δικαιώματα. Τελευταία έχει όμως επικαλεσθεί σποραδικά και την αρχή της προστασίας της εμπιστοσύνης του πολίτη. Συνεπές πάντως προς τη νομολογία του για τα ατομικά δικαιώματα το ΣτΕ απαιτεί όπως η αναδρομική εφαρμογή του νόμου επιβάλλεται από λόγους δημοσίου συμφέροντος. Θα πρέπει ακόμη να τονισθεί ότι το ΣτΕ δεν θέτει στο νομοθέτη ούτε και *χρονικό περιορισμό* για την «αναδρομή» του στο παρελθόν. Ειδικά όμως για τους νόμους που επιβάλλουν φόρους ή άλλα οικονομικά βάρη το ΣτΕ αναγκάστηκε υπό το ισχύον Σύνταγμα να εγκαταλείψει τις παραπάνω αρχές του για την αναδρομή. Το Δικαστήριο περιορίζεται πλέον στην ερμηνεία της νέας συνταγματικής διατάξεως του άρθρου 78 παρ. 2 Συντ., που ρυθμίζει ρητά την περίπτωση αυτή.

Σημειωτέον ότι το ΣτΕ εφαρμόζει —υπό το ισχύον Σύνταγμα όπως άλλως τε και υπό το Σύνταγμα του 1952— τη νομολογία του για την «αναδρομική» εφαρμογή των νόμων άνευ άλλου τινος και στην περίπτωση της αναδρομικής κυρώσεως δια νόμου ελαττωματικών κανονιστικών διοικητικών πράξεων, ζήτημα μάλιστα που έχει αποσχολήσει επανειλημμένα το Δικαστήριο.

Η *κριτική* που γίνεται στη νομολογία του ΣτΕ αναφέρεται κατ' αρχάς στην έλλειψη της διακρίσεως μεταξύ των δύο «ειδών» αναδρομικής εφαρμογής των νόμων. Η έλλειψη αυτή οδηγεί το Δικαστήριο σε αμφίβολες ερμηνείες της διατάξεως του άρθρου 78 παρ. 2 Συντ., επειδή ουσιαστικά θέλει να αποφύγει την εφαρμογή της διατάξεως αυτής και στις περιπτώσεις της «μη γνήσιας αναδρομικότητας». Γενικότερα όμως εκφράζονται αντιρρήσεις για την όλη ερμηνεία της διατάξεως αυτής από το Δικαστήριο, και ιδιαίτερα του όρου «προηγούμενο της επιβολής του φόρου οικονομικό έτος».

Κριτική ασκείται επίσης και στη νομολογία του ΣτΕ για την αναδρομική κύρωση διοικητικών πράξεων, κυρίως όταν πρόκειται για πράξεις επιβολής φόρων κατά παράβαση του Συντάγματος.

Και από την έρευνα της νομολογίας του *Αρείου Πάγου* (Α.Π.), (Κεφ. Ε. ΙΙΙ., σελ. 213-224), προκύπτει ότι ούτε και το Δικαστήριο

αυτό κάνει τη διάκριση μεταξύ «γνήσιας» και «μη γνήσιας» αναδρομικότητας, καθώς επίσης δεν έχει ασχοληθεί με τον ορισμό της έννοιας της «αναδρομικότητας» των νόμων.

Αντικείμενο της νομολογίας του Α.Π. υπό το Σύνταγμα του 1952 ήταν κυρίως η αναδρομική επιβολή διαφόρων οικονομικών βαρών, την οποία το Δικαστήριο έκρινε με βάση το άρθρο 59 Συντ., που αναφερόταν στους φόρους. Αλλά και γενικότερα ο Α.Π. ασχολείται —όπως και το ΣτΕ— με την αναδρομική εφαρμογή δυσμενών κυρίως νόμων. Σημειωτέον ότι όταν πρόκειται για ευμενείς ρυθμίσεις, το Δικαστήριο προσπαθεί με διάφορες ερμηνευτικές κατασκευές να θεμελιώσει την αναδρομική εφαρμογή των σχετικών νόμων.

Με το πρόβλημα της πρόωρης άρσεως προνομίων, όπως άλλωστε και με το ζήτημα της πιθανής υποχρέωσης του νομοθέτη να λαμβάνει μεταβατικά μέτρα, δεν έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα ούτε και ο Α.Π.. Το Δικαστήριο έχει αντίθετα νομολογήσει για την υπαγωγή στο νέο νομικό καθεστώς συμβάσεων που προϋπήρχαν του νέου νόμου.

Στην ευρεία έννοια αναδρομικότητας που χρησιμοποιεί, ο Α.Π. υπάγει κάθε νέα ρύθμιση γεγονότων και σχέσεων που πηγάζουν από το παρελθόν, ακόμη και αν ο νέος νόμος τα καταλαμβάνει μόνο για το μέλλον. Αξιοσημείωτο είναι όμως ότι το Δικαστήριο στην περίπτωση της δια νόμου διαγραφής ή αποσβέσεως απαιτήσεων, ακόμη και αν οι απαιτήσεις αυτές είχαν επιδικασθεί τελεσίδικα, αρνείται ότι αυτό αποτελεί μία μορφή αναδρομικής επιβολής οικονομικού βάρους.

Κατά παγία νομολογία ο Α.Π. θεωρεί και αυτός την αναδρομική εφαρμογή των νόμων *κατ' αρχήν επιτρεπτή*, χωρίς όμως να θεμελιώνει τη γνώμη του εκτεταμένα. Τους αναδρομικούς νόμους κρίνει και ο Α.Π. με βάση τις συνταγματικές διατάξεις για την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, και μάλιστα επικαλείται και διεθνείς συνθήκες που κατοχυρώνουν ατομικά δικαιώματα. Στην περίπτωση εν τούτοις της αναδρομικής στερήσεως απαιτήσεων που έχουν αναγνωρισθεί τελεσίδικα με δικαστικές αποφάσεις, το Δικαστήριο ανατρέπει και στην αρχή της διακρίσεως των εξουσιών.

Μία απόκλιση από τη νομολογία του αυτή για το *κατ' αρχήν επιτρεπτό* της αναδρομής είχε διαμορφώσει ο Α.Π. από το 1963 ειδικά για τους αναδρομικούς νόμους που επιβάλλουν οικονομικά βάρη. Στην περίπτωση αυτή θέωρούσε ότι η αναδρομική εφαρμογή είναι συνταγματική, μόνον αν εκτείνεται σε ένα εύλογο χρονικό διάστημα,

και στην πράξη είχε καθορίσει το διάστημα αυτό στον ένα χρόνο πριν από τη δημοσίευση του νέου νόμου.

Η εξέλιξη αυτή από το χρονικά απεριόριστα επιτρεπτό στον περιορισμό της επιτρεπτής αναδρομικότητας στον ένα χρόνο παρατηρείται και στη νομολογία του Α.Π. για την αναδρομική κύρωση με νόμο διοικητικών πράξεων με τις οποίες επιβάλλονται οικονομικά βάρη.

Το πρώτο σημείο *κριτικής* στη νομολογία του Α.Π. στρέφεται κατά της ελλείψεως του διαχωρισμού μεταξύ αναδρομικής και άμεσης εφαρμογής των νόμων, ιδιαίτερα υπό το ισχύον Σύνταγμα που στο άρθρο 78 παρ. 2 ρυθμίζει για μία κατηγορία νόμων τη («γνήσια») αναδρομικότητα μόνο.

Θετικό στοιχείο στη νομολογία του Α.Π. χαρακτηρίζεται αντίθετα η γνώμη του ότι η άμεση υπαγωγή σε μία νέα ρύθμιση γεγονότων και σχέσεων που πηγάζουν από το παρελθόν είναι κατ' αρχήν επιτρεπτή, και κρίνεται με βάση μόνο τις συνταγματικές διατάξεις για την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων. Αντιρρήσεις εκφράζονται όμως για τη διαφορετική συνταγματική αξιολόγηση της αναδρομικής στερήσεως απαιτήσεων από την αναδρομική επιβολή οικονομικών βαρών, καθώς επίσης και για τη μη υπαγωγή της πρώτης στους περιορισμούς του άρθρου 78 παρ. 2 Συντ.

Τέλος υποστηρίζεται ότι δεν είχε κανένα συνταγματικό έρεισμα η νομολογία του Α.Π. υπό το Σύνταγμα του 1952, που περιόριζε το επιτρεπτό της αναδρομικότητας ορισμένων νόμων στον ένα χρόνο.

Η ενασχόληση με την *ελληνική βιβλιογραφία* (Κεφ. Ε. IV., σελ. 225-254) οδηγεί στην παρατήρηση ότι οι έλληνες νομικοί και ιδιαίτερα οι δημοσιολόγοι δεν έχουν ασχοληθεί συστηματικά και σε μεγάλη έκταση με το διαχρονικό δίκαιο.

Η διάκριση μεταξύ «γνήσιας» και «μη γνήσιας» αναδρομικότητας δεν είναι μεν άγνωστη στην ελληνική επιστήμη, δεν έχει όμως κεντρική σημασία και δεν έχει γίνει αντικείμενο ιδιαίτερης επεξεργασίας. Για τη «μη γνήσια αναδρομικότητα» χρησιμοποιείται συνήθως ο όρος «άμεση ισχύ» ή «άμεση εφαρμογή» του νόμου.

Μολονότι συνήθως δεν γίνεται ρητή διάκριση μεταξύ ευμενών και δυσμενών νόμων, εν τούτοις από τα επιχειρήματα που επικαλούνται οι έλληνες συγγραφείς συνάγεται ότι προβληματική θεωρείται κατά κανόνα η «αναδρομική» εφαρμογή μόνο των δυσμενών νόμων.

Το πρόβλημα της πρόωγης άρσης φορολογικών προνομίων που

είχαν δοθεί υπό προθεσμία, με το οποίο σποραδικά μόνον έχει ασχοληθεί η ελληνική επιστήμη, δεν θεωρείται ότι έχει οποιαδήποτε σχέση με την αναδρομικότητα. Μεμονωμένα επίσης έχουν ασχοληθεί οι έλληνες συγγραφείς με την εφαρμογή νέων νόμων σε προϋπάρχουσες συμβάσεις, ενώ ο γερμανικός θεσμός της «κατοχυρώσεως του πλάνου» («Plangewährleistung») και τα συνταγματικά ζητήματα των μεταβατικών διατάξεων δεν παίζουν στην ελληνική επιστήμη κανένα ρόλο.

Οι δυσκολίες που συνδέονται με τον καθορισμό του ακριβούς περιεχομένου της έννοιας της αναδρομικότητας έχουν οδηγήσει μερικούς συγγραφείς στην άποψη ότι ένας τέτοιος ορισμός δεν είναι δυνατός. Υπάρχουν όμως και συγγραφείς — ιδιαίτερα στη νεότερη βιβλιογραφία — που δίνουν κάποιο ορισμό και οριοθετούν την αναδρομική από την άμεση εφαρμογή. Ως κριτήρια διακρίσεως των δύο εννοιών έχουν υποστηριχθεί μεταξύ άλλων το εάν ο νέος νόμος επηρεάζει την ισχύ δικαιопραξιών που είχαν καταρτισθεί ή γεγονότων και σχέσεων που υπήρξαν πριν αυτός ισχύσει, και το εάν ο νέος νόμος ρυθμίζει και συνέπειες δικαιопραξιών, γεγονότων και σχέσεων που είχαν επέλθει σύμφωνα με τον παλαιό νόμο ή απλώς ρυθμίζει τα αποτελέσματα που παράγονται μετά την ισχύ του, έστω και από δικαιопραξίες, σχέσεις ή γεγονότα που είχαν καταρτισθεί ή υπήρχαν υπό τον παλαιό νόμο, χωρίς όμως να θείγει έννομες συνέπειες που έχουν ήδη επέλθει, κριτήρια που χρησιμοποιούνται κυρίως στη γαλλική επιστήμη, καθώς επίσης και τα κριτήρια διακρίσεως που χρησιμοποιεί το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο. Θα πρέπει όμως να τονισθεί πάλι ότι η διάκριση μεταξύ των δύο εννοιών δεν ακολουθείται σε ευρεία κλίμακα και ότι συνήθως ο όρος «αναδρομικότητα» χρησιμοποιείται υπό ευρεία έννοια. Στην παλαιότερη κυρίως βιβλιογραφία συναντώνται εν τούτοις ορισμοί που στην ουσία αναφέρονται μόνο στη «γνήσια αναδρομικότητα». Από τα διάφορα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που έχουν υποστηριχθεί για τους αναδρομικούς νόμους, όπως π.χ. το αν ο νομοθέτης θέλει να ρυθμίσει γεγονότα και σχέσεις του παρελθόντος κατά τέτοιο τρόπο σαν να είχε προϋπάρξει αυτών ο νέος νόμος ή το αν η νέα ρύθμιση αξιώνει να εφαρμοσθεί και σε γεγονότα και σχέσεις που είχαν ήδη ολοκληρωθεί πριν από τη δημοσίευση του νέου νόμου, δεν προκύπτει εν τούτοις ο ακριβής καθορισμός της έννοιας της «γνήσιας αναδρομικότητας». Η διαπίστωση αυτή ισχύει και για τη «γνήσια αναδρομικότητα» των φορολογικών νόμων.

Σχετικά με τη συνταγματική αξιολόγηση των «αναδρομικών»

νόμων παρουσιάζεται το φαινόμενο ότι ενώ οι συγγραφείς, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, δεν ακολουθούν οπωσδήποτε και με συνέπεια τη διάκριση μεταξύ των δύο «ειδών» αναδρομικότητας, εν τούτοις κατά την έρευνα των σχετικών περιορισμών του νομοθέτη λαμβάνουν σιωπηρά υπ' όψη τη διάκριση αυτή.

Η «μη γνήσια αναδρομικότητα» δεν θεωρείται ότι αποτελεί ιδιαίτερο νομικό πρόβλημα, και κρατούσα είναι η γνώμη ότι ο νομοθέτης –ιδιαίτερα μάλιστα στο δημόσιο δίκαιο– δικαιούται κατά κανόνα να ρυθμίζει εκ νέου για το μέλλον και κεκτημένα στο παρελθόν δικαιώματα, υπό τον όρο βέβαια ότι δεν προσκρούει στο Σύνταγμα. Ως κριτήρια για τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, οι οποίοι αξιώνουν την άμεση εφαρμογή τους, χρησιμεύουν όχι μόνον οι διατάξεις για την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, αλλά και η αρχή της διακρίσεως των εξουσιών.

Το ενδιαφέρον της επιστήμης συγκεντρώνεται εν τούτοις στον καθορισμό των συνταγματικών περιορισμών του νομοθέτη κατά την «γνήσια αναδρομή» στο παρελθόν. Στην εργασία αναλύονται οι διάφορες γνώμες που υποστηρίχθηκαν σχετικά με το ζήτημα αυτό στην ελληνική βιβλιογραφία, κατ' αρχάς μεν γενικά και στη συνέχεια ειδικότερα για τους φορολογικούς νόμους.

Τόσον υπό το Σύνταγμα του 1952 όσο και υπό το ισχύον, κρατούσα είναι η γνώμη ότι, με εξαίρεση τις ειδικές περιπτώσεις που ρυθμίζονται στο Σύνταγμα, η («γνήσια») αναδρομική εφαρμογή των νόμων γενικά είναι καθ' εαυτή επιτρεπτή, και ότι ο νομοθέτης υπόκειται απλώς σε ορισμένους περιορισμούς. Ενώ παλαιότερα οι συγγραφείς θεμελιώναν τους περιορισμούς αυτούς σε ορισμένες μόνο συνταγματικές διατάξεις –αυτές που προστατεύουν τα κεκτημένα εμπράγματα δικαιώματα, το φυσικό δικαστή και την ισότητα– και στην αρχή της διακρίσεως των εξουσιών, στη νεότερη βιβλιογραφία αναφέρονται γενικά όλα τα δικαιώματα που προστατεύονται από το Σύνταγμα, καθώς επίσης και διάφορες γενικές αρχές του δικαίου, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται η αρχή της προστασίας της εμπιστοσύνης, η αρχή της ασφάλειας του δικαίου και η αρχή της προστασίας του πυρήνα των ατομικών δικαιωμάτων.

Μόνο μεμονωμένα είχε υποστηριχθεί υπό το Σύνταγμα του 1952 –με επίκληση κυρίως της αρχής της διακρίσεως των εξουσιών και της συνταγματικής διατάξεως για την αυθεντική ερμηνεία των νόμων– η άποψη ότι η αρχή της απαγορεύσεως της αναδρομικής εφαρμογής των νόμων έχει συνταγματική ισχύ. Την ίδια γνώμη υποστηρίζει με διαφορετική όμως θεμελίωση –που στηρίζεται σε τελευταία ανάλυση στην

αρχή του Κράτους δικαίου— και ένας συγγραφέας υπό το ισχύον Σύνταγμα.

Μία μέση οδός ακολουθείται στη νεότερη βιβλιογραφία, όπου η αναδρομική εφαρμογή των νόμων θεωρείται μεν κατ' αρχήν μη επιτρεπτή, από τον κανόνα όμως αυτό γίνονται δεκτές εξαιρέσεις, κυρίως στην περίπτωση των ευμενών νόμων, καθώς επίσης και στους νόμους που αφορούν τη δημόσια τάξη.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι την ελληνική επιστήμη απασχολεί, πολύ περισσότερο από την ισχύ της αρχής της μη αναδρομικότητας καθ' εαυτή, το πρόβλημα της εκτάσεως της επιτρεπόμενης αναδρομικής εφαρμογής, και συγκεκριμένα το υπό ποιες προϋποθέσεις ο νέος νόμος καταλαμβάνει και εκκρεμείς δίκες, και μάλιστα στην κατ' έφεση δίκη και την αναίρεση, ή και διαφορές που έχουν λυθεί ήδη με συμβιβασμό, αναγνώριση ή καταβολή.

Τέλος θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι Έλληνες συγγραφείς εξετάζουν το ζήτημα της αναδρομικής κυρώσεως με νόμο ελαττωματικών πράξεων της Διοικήσεως με κριτήριο κυρίως την αρχή της διακρίσεως των εξουσιών. Μεμονωμένα όμως γίνεται στην περίπτωση αυτή επίκληση και της αρχής της ασφάλειας του δικαίου καθώς επίσης και της αρχής της νομιμότητας της Διοικήσεως.

Σχετικά με τους φορολογικούς νόμους η κρατούσα υπό το Σύνταγμα του 1952 γνώμη δεχόταν ότι, όπως και για όλους τους άλλους νόμους έτσι και στην περίπτωση αυτή, η αναδρομική εφαρμογή είναι κατ' αρχήν συνταγματικώς επιτρεπτή. Τους σχετικούς περιορισμούς του νομοθέτη κατά την επιβολή ή αύξηση φόρων αντλούσε η γνώμη αυτή από τις συνταγματικές διατάξεις που προστατεύουν τα ατομικά δικαιώματα. Ένας μόνο συγγραφέας υποστήριζε με διάφορα επιχειρήματα, και ιδιαίτερα με βάση τη ρύθμιση του άρθρου 59 παρ. 1 Συντ., ότι η αρχή της απαγορεύσεως της αναδρομικής εφαρμογής των δυσμενών φορολογικών νόμων είναι συνταγματικώς κατοχυρωμένη και μάλιστα κατά τρόπο απόλυτο. Υπήρξαν τέλος και συγγραφείς που, με ρητή αναφορά στη νομολογία του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, θεμελιώναν και για την ελληνική έννομη τάξη την αρχή της μη αναδρομικότητας των δυσμενών φορολογικών νόμων στην αρχή του Κράτους δικαίου, υπό την ειδικότερη μορφή της ως αρχής της ασφάλειας του δικαίου και ως αρχής της προστασίας της εμπιστοσύνης του πολίτη.

Οι διαφωνίες αυτές στην επιστήμη για τη συνταγματικότητα των αναδρομικών φορολογικών νόμων είναι όμως σήμερα χωρίς αντικεί-

μενο και η συζήτηση περιορίζεται πλέον στην ερμηνεία της νέας συνταγματικής διατάξεως του άρθρου 78 παρ. 2.

Η έλλειψη συστηματικής και εκτεταμένης έρευνας των συνταγματικών ζητημάτων του διαχρονικού δικαίου αποτελεί το πρώτο σημείο, όπου ασκείται κριτική στην ελληνική επιστήμη. Αρνητικά κρίνονται επίσης και οι διάφοροι ορισμοί της «αναδρομικότητας» που δίνουν οι έλληνες συγγραφείς.

Αντίθετα επικροτείται το γεγονός ότι η «μη γνήσια αναδρομικότητα» δεν θεωρείται στην ελληνική βιβλιογραφία ως ιδιαίτερο νομικό πρόβλημα.

Επιτυχημένη κρίνεται η κρατούσα γνώμη μόνο καθ' ο μέρος αρνείται ότι η («γνήσια») αναδρομική εφαρμογή των νόμων απαγορεύεται –στις περιπτώσεις που δεν ρυθμίζονται ρητά στο Σύνταγμα– γενικά και απόλυτα, και αποκρούει την αναλογική εφαρμογή της συνταγματικής διατάξεως που απαγορεύει την αναδρομικότητα των δυσμενών ποινικών νόμων. Η κρατούσα γνώμη δεν θεωρείται αντίθετα πειστική στην άποψή της ότι η «γνήσια αναδρομικότητα» είναι στις περιπτώσεις αυτές κατ' αρχήν επιτρεπτή. Ιδιαίτερα δε αντικρούεται η χρησιμοποίηση για τη θεμελίωση της γνώμης αυτής του *argumentum e contrario* από τις συνταγματικές διατάξεις που απαγορεύουν την αναδρομική εφαρμογή για ορισμένες κατηγορίες νόμων. Αλλά και οι συγγραφείς που προσπάθησαν να θεμελιώσουν την αντίθετη άποψη, τη γενική απαγόρευση των αναδρομικών νόμων, υπό το Σύνταγμα του 1952 στην αρχή της διακρίσεως των εξουσιών και τη συνταγματική διάταξη για την αυθεντική ερμηνεία, και υπό το ισχύον Σύνταγμα στα άρθρα 77 παρ. 2 και 78 παρ. 2 είναι ακόμη λιγότερο πειστικοί. Θετικά κρίνεται και η νεότερη άποψη, ότι η αναδρομική εφαρμογή των νόμων είναι μόνο κατ' εξαίρεση επιτρεπτή, αντιρρήσεις εκφράζονται εν τούτοις καθ' ο μέρος οι συγγραφείς που υποστηρίζουν τη γνώμη αυτή δέχονται ότι η αναδρομικότητα είναι δικαιολογημένη όταν υπάρχουν λόγοι δημοσίας τάξεως.

Σχετικά με το φορολογικό δίκαιο απορρίπτεται η άποψη που υπό το Σύνταγμα του 1952 στήριζε την αρχή της απαγορεύσεως της αναδρομικής εφαρμογής των φορολογικών νόμων στο άρθρο 59 του Συντάγματος αυτού. Επίσης υποστηρίζεται ότι δεν είναι επιτυχημένες πολλές από τις ερμηνείες που ακολουθούνται για το άρθρο 78 παρ. 2 του ισχύοντος Συντάγματος. Δεν γίνεται π.χ. αποδεκτό ότι η εφαρμογή της διατάξεως αυτής περιορίζεται μόνο σε οικονομικά βάρη που έχουν φορολογικό χαρακτήρα, ούτε όμως και η γνώμη ότι για νόμους

που επιβάλλουν άλλα οικονομικά βάρη εκτός από τους φόρους η διάταξη αυτή κατοχυρώνει την απαγόρευση της αναδρομικότητας κατά τρόπο απόλυτο, και ότι το επιτρεπτό της αναδρομής για ένα χρόνο αφορά μόνο τους φορολογικούς νόμους.

Τέλος επικροτείται η γνώμη που υποστηρίζει – αντίθετα από την κρατούσα άποψη – ότι η αναδρομική κύρωση με νόμο ελαττωματικών διοικητικών πράξεων δεν είναι άνευ άλλου τινος συνταγματικώς επιτρεπτή.

Η παρουσίαση του ελληνικού δικαίου κλείνει με την *κριτική περιληπτική απόδοση* του ισχύοντος νομικού καθεστώτος, των θεμάτων του διαχρονικού δικαίου που απασχολούν τη νομολογία και την επιστήμη και των συμπερασμάτων στα οποία κατέληξε η έρευνα (Κεφ. Ε. V., σελ. 255-262).

Συνοπτικά τονίζεται ότι η γνωστή και στους έλληνες νομικούς διάκριση μεταξύ των δύο «ειδών» της αναδρομικής εφαρμογής των κανόνων δικαίου δεν παίζει πρωταρχικό ρόλο για τη χάραξη των συνταγματικών περιορισμών του νομοθέτη κατά τη ρύθμιση γεγονότων και σχέσεων που συνδέονται κατά κάποιο τρόπο με το παρελθόν. Τόσον η αναδρομική όσο και η άμεση εφαρμογή των νόμων δεν θεωρούνται κατά την κρατούσα στη νομολογία και την επιστήμη άποψη ως ιδιαίτερα συνταγματικά προβλήματα, με αποτέλεσμα οι σχετικοί περιορισμοί του νομοθέτη να αντλούνται από το περιεχόμενο του «αναδρομικού» νόμου και όχι από την «αναδρομή» καθ' εαυτή.

Η έλλειψη συστηματικής έρευνας των συνταγματικών ζητημάτων του διαχρονικού δικαίου αλλά και, ειδικά για το φορολογικό δίκαιο, η μη επιτυχημένη νομοτεχνική διατύπωση του άρθρου 78 παρ. 2 του ισχύοντος Συντάγματος αφήνουν και στην Ελλάδα περιθώριο για συζητήσεις γύρω από την «αναδρομικότητα» των νόμων. Ούτε η κρατούσα γνώμη που δέχεται το κατ' αρχήν επιτρεπτό και των δύο «ειδών» της «αναδρομικότητας», ούτε όμως και οι συγγραφείς που υποστηρίζουν για τη «γνήσια» αναδρομική εφαρμογή των νόμων ότι είναι κατά κανόνα ανεπίτρεπτη, καταφέρνουν να θεμελιώσουν τις θέσεις τους με πειστικά επιχειρήματα. Ως σημαντικότερο μειονέκτημα όμως και των δύο τρόπων αντιμετώπισης των «αναδρομικών» νόμων χαρακτηρίζεται το γεγονός ότι και στις δύο περιπτώσεις η («γνήσια») αναδρομικότητα δεν εξετάζεται ως ιδιαίτερο, γενικό πρόβλημα, αλλά το βάρος πέφτει στο περιεχόμενο του νέου νόμου και στις επιπτώσεις του για τον πολίτη. Αρνητικά κρίνεται τέλος το γεγονός ότι στην

ελληνική νομολογία και βιβλιογραφία δεν γίνεται κατά κανόνα καμμία συσχέτιση της «αναδρομικότητας» των νόμων με την αρχή του Κράτους δικαίου και τη δημοκρατική αρχή.

Στο επόμενο κεφάλαιο της εργασίας (Κεφ. F. Κριτική αντιπαράθεση των αποτελεσμάτων της έρευνας των δύο εννόμων τάξεων – Σημασία για το ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο, σελ. 263-273) γίνεται **σύγκριση** του τρόπου αντιμετώπισης των διαφόρων συνταγματικών ζητημάτων του διαχρονικού δικαίου στη γερμανική και την ελληνική έννομη τάξη και αξιολόγηση των συμπερασμάτων της έρευνας για το **ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο**.

Κατ' αρχάς γίνεται η διαπίστωση ότι μεταξύ των δύο εννόμων τάξεων υπάρχουν διαφορές που αφορούν τόσο την έκταση και την ένταση, με την οποία νομολογία και επιστήμη ασχολήθηκαν με τα προβλήματα της «αναδρομής» του νομοθέτη στο παρελθόν, όσο και τα ειδικότερα θέματα που αποτέλεσαν αντικείμενο αμφισβητήσεων και επεξεργασίας. Στη συνέχεια αναφέρονται, μεταξύ άλλων, ως ομοιότητες το γεγονός ότι και στις δύο έννομες τάξεις ακολουθείται ο ίδιος ερμηνευτικός κανόνας για τα χρονικά όρια ισχύος των νέων νόμων, καθώς επίσης το ότι η «αναδρομή» του νομοθέτη στο παρελθόν δεν ρυθμίζεται κατά τρόπο γενικό ρητώς στο Σύνταγμα και δεν θεωρείται καθ' εαυτή ιδιαίτερο συνταγματικό πρόβλημα, γίνεται όμως δεκτό, ότι και πέραν από τις ειδικές περιπτώσεις που προβλέπονται στα δύο Σύνταγματα, ο κοινός νομοθέτης δεν διαθέτει *plein pouvoir* κατά τη ρύθμιση γεγονότων και σχέσεων που πηγάζουν απ' το παρελθόν. Διαφορετικοί είναι εν τούτοις οι δρόμοι που ακολουθούνται και τα συνταγματικά κριτήρια που χρησιμοποιούνται για τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων που ρυθμίζουν γεγονότα και σχέσεις που προϋπήρχαν αυτών, όπως άλλωστε διαφορές παρατηρούνται και στη βασική συνταγματική αξιολόγηση σχετικά με το κατ' αρχήν επιτρεπτό ή μη της «γνήσιας αναδρομικότητας» των νόμων, καθώς επίσης και στον καθορισμό της εκτάσεως των σχετικών περιορισμών του νομοθέτη. Η τελευταία αυτή παρατήρηση αναφέρεται ειδικότερα και στους νόμους που επιβάλλουν φόρους ή άλλα οικονομικά βάρη. Στη γενική συνταγματική αξιολόγηση της άμεσης εφαρμογής των νέων νόμων, οι δύο έννομες τάξεις συμβαδίζουν μεν κατά βάση, τους σχετικούς όμως περιορισμούς του νομοθέτη χαράζουν διαφορετικά.

Συνοπτικά θα μπορούσε τέλος κανείς να κάνει τρεις γενικές παρατηρήσεις: πρώτον ότι τα προβλήματα του διαχρονικού δικαίου εξετάζονται στη Γερμανία πρωταρχικά από την πλευρά της προστασίας της εμπιστοσύνης του πολίτη, ενώ στην Ελλάδα κατά κανόνα από την άποψη της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων. Δεύτερον ότι ο γερμανός νομοθέτης – με εξαίρεση τους νόμους που επιβάλλουν φόρους ή άλλα οικονομικά βάρη – υπόκειται κατά τη νέα ρύθμιση γεγονότων και σχέσεων που συνδέονται με το παρελθόν συνολικά σε μεγαλύτερους περιορισμούς από τον έλληνα νομοθέτη και τρίτον ότι και στις δύο έννομες τάξεις οι «αναδρομικοί» νόμοι εξετάζονται μόνο σε σχέση με τις επιπτώσεις τους για τον πολίτη και παραβλέπεται σχεδόν τελείως το πρόβλημα του αν και κατά πόσον νομιμοποιείται ο νομοθέτης να ανατρέχει άνευ άλλου τινός στο παρελθόν και να ρυθμίζει εκ νέου γεγονότα και σχέσεις που είχαν ήδη αξιολογηθεί από το προϊσχύσαν δίκαιο.

Σχετικά με το *ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο*, στο οποίο επίσης δεν υπάρχει ρητή ρύθμιση των ορίων της «αναδρομής» του νομοθέτη στο παρελθόν, η εργασία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η προστασία που παρέχει το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων έναντι κανόνων δικαίου με «γνήσια αναδρομικότητα» είναι τουλάχιστον στην περίπτωση επιβολής φόρων ή άλλων οικονομικών βαρών μικρότερη από αυτή που παρέχει το ελληνικό Σύνταγμα, και ότι συνεπώς δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί κάποια εξέλιξη στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου.

Το κεφάλαιο αυτό κλείνει με τη γενική παρατήρηση ότι η συζήτηση για την «αναδρομικότητα» των νόμων δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει εξαντληθεί και ότι υπάρχουν περιθώρια για μία νέα θεώρηση του θέματος.

Ξεκινώντας από το γεγονός ότι η αναδρομική και η άμεση εφαρμογή των κανόνων δικαίου είναι δύο γενικά φαινόμενα, που μπορούν να εμφανισθούν σε κάθε νόμο, ανεξάρτητα από το περιεχόμενό του, διατυπώνεται στο προτελευταίο κεφάλαιο της διατριβής (Κεφ. Γ. Ιδία άποψη, σελ. 275-310) μία *νέα γενική θεωρία* για τα όρια της «αναδρομής» του νομοθέτη στο παρελθόν που δίνει στη συνταγματική θεώρηση του θέματος νέες διαστάσεις και αξιώνει εφαρμογή και στις δύο έννομες τάξεις.

Κατ' αρχάς δίνεται ο ακριβής ορισμός και προσδιορίζονται τα εννοιολογικά γνωρίσματα των δύο εννοιών, της αναδρομικής και της άμεσης εφαρμογής των νόμων, με κριτήριο το κατά πόσον η αλλαγή του νομικού καθεστώτος εκτείνεται πράγματι στο παρελθόν, υπό την έννοια ότι ο νέος νόμος είτε ρυθμίζει γεγονότα και σχέσεις που είχαν υπάρξει αποκλειστικά στο παρελθόν είτε καταλαμβάνει γεγονότα και σχέσεις που εξακολουθούν να υπάρχουν κατά τη δημοσίευσή του, η νέα ρύθμιση όμως ανατρέχει στον προ της δημοσίευσής χρόνο, οπότε συντρέχει περίπτωση («γνήσιας») αναδρομής. Η διάκριση των δύο «μορφών αναδρομής» του νομοθέτη στο παρελθόν υποστηρίζεται ότι είναι, τουλάχιστον κατ' αρχήν, απαραίτητη για τον καθορισμό των σχετικών περιορισμών του νομοθέτη.

Στη συνέχεια τεκμηριώνεται, με επιχειρήματα που αντλούνται και από τις δύο έννομες τάξεις, η άποψη ότι η αναδρομικότητα των νόμων αποτελεί ένα ιδιαίτερο, αυτοτελές συνταγματικό πρόβλημα, και ότι το περιεχόμενο του αναδρομικού νόμου, και ειδικώς ο ευμενής ή δυσμενής για τον πολίτη χαρακτήρας του, δεν έχει κατά βάση σημασία για τη συνταγματική αξιολόγηση της αξιώσεως του νομοθέτη να «ανατρέχει» καθ' οιονδήποτε τρόπο στο παρελθόν.

Σχετικά με τη *συνταγματική αντιμετώπιση* των διάφορων μορφών «αναδρομής» κατακρίνεται ότι οι προσπάθειες που έγιναν μέχρι σήμερα, τόσο στη Γερμανία όσο και στην Ελλάδα, για τη χάραξη των περιορισμών του νομοθέτη κατά τη νέα ρύθμιση γεγονότων και σχέσεων που προϋπάρχουν του νέου νόμου είναι ελλειπείς, διότι περιορίστηκαν μόνο στα «αποτελέσματα», τις επιδράσεις των «αναδρομικών» νόμων για τον πολίτη, και δεν ασχολήθηκαν καθόλου με τη νομιμοποίηση του νομοθέτη καθ' εαυτή.

Η συσχέτιση της απαγορεύσεως της («γνήσιας») αναδρομής των νόμων με την αρχή του Κράτους δικαίου επικροτείται μεν κατ' αρχήν, υποστηρίζεται όμως ότι για τη θεμελίωση της αρχής της απαγορεύσεως της αναδρομικής εφαρμογής των νόμων είναι απαραίτητη, και μάλιστα πρωταρχικά, η επίκληση της δημοκρατικής αρχής. Από τις συνταγματικά κατοχυρωμένες αρχές της Δημοκρατίας και του Κράτους δικαίου καθορίζονται και οι προϋποθέσεις που πρέπει να συντρέχουν για να είναι η αναδρομή κατ' εξαίρεση συνταγματικώς επιτρεπτή.

Ο αναδρομικός νόμος είναι τότε μόνον επιτρεπτός, όταν ο νομοθέτης νομιμοποιείται να «ανατρέξει» στο παρελθόν, είτε γιατί το νομικό καθεστώς που αλλάζει αναδρομικά προέρχεται από ένα νομοθέτη που στερείτο δημοκρατικής νομιμοποίησης είτε γιατί η παλαιά

ρύθμιση προσέκρουσε σε ένα δημοκρατικό-δικαιοκρατικό Σύνταγμα. Και στην περίπτωση όμως που συντρέχουν οι παραπάνω λόγοι, και επομένως ο νομοθέτης νομιμοποιείται να «ανατρέξει» στο παρελθόν, ο νέος νόμος θα πρέπει επί πλέον είτε να μη προσκρούει στην αρχή της ασφάλειας του δικαίου –πράγμα που συμβαίνει με τους ευμενείς νόμους– είτε να είναι επιτακτικά επιβεβλημένος για την αποκατάσταση της ουσιαστικής δικαιοσύνης, η οποία απορρέει και αυτή –όπως και η αρχή της ασφάλειας του δικαίου– από την αρχή του Κράτους δικαίου. Ακόμη και αν συντρέχουν όλες οι προϋποθέσεις αυτές ο νομοθέτης δεν είναι εν τούτοις χρονικά αδέσμευτος, αλλά η αναδρομή θα πρέπει να εκτείνεται σε εύλογο χρόνο. Μετά τον τριπλό αυτό έλεγχο η οριστική απόφαση για τη συνταγματικότητα του νόμου, του οποίου η αναδρομική εφαρμογή έχει θεωρηθεί επιτρεπτή, εξαρτάται τέλος –όπως άλλωστε και σε κάθε νόμο– από την (κατά τα λοιπά) συμφωνία του με το Σύνταγμα.

Η επίκληση της δημοκρατικής αρχής κρίνεται επίσης απαραίτητη και για τη συνταγματική αξιολόγηση της *άμεσης εφαρμογής των νόμων*. Στη δημοκρατική αρχή στηρίζεται ο κανόνας του επιτρεπτού της άμεσης εφαρμογής των νέων ρυθμίσεων του νομοθέτη. Η αρχή του Κράτους δικαίου δεν έχει στην περίπτωση αυτή, κατά κανόνα, καμμία σημασία. Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορεί να δικαιολογήσει περιορισμούς του νομοθέτη σχετικά με την άμεση εφαρμογή των νέων αποφάσεών του.

Στον *επίλογο* της διατριβής (Κεφ. Η. Ανασκόπηση και προοπτικές σελ. 311-314) γίνεται συνοπτική συγκριτική αξιολόγηση των λύσεων που ακολουθούνται στη γερμανική και την ελληνική έννομη τάξη υπό το πρίσμα της νέας θεωρίας, η οποία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η λύση που προτείνεται στην εργασία οδηγεί στη θεμελίωση ανστηρότερων μεν περιορισμών για το νομοθέτη κατά την έκδοση αναδρομικών νόμων, αλλά και στην αναγνώριση μεγαλύτερης ελευθερίας σχετικά με την άμεση εφαρμογή νέων νόμων σε γεγονότα και σχέσεις που προϋπήρχαν αυτών.

Η εργασία κλείνει τέλος με ορισμένες σκέψεις *de lege ferenda*, που καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι κάθε ρύθμιση της κατά χρόνον εφαρμογής νέων νόμων θα πρέπει να αποσκοπεί σε μία εξισορρόπηση μεταξύ της δημοκρατικής αρχής και της αρχής του Κράτους δικαίου.

Literaturverzeichnis

- Affolter, Friedrich*: Geschichte des intertemporalen Privatrechts, Leipzig, 1902.
– System des deutschen bürgerlichen Übergangsrechts, Leipzig, 1903.
- Agelidis, Georgios*: Die durch Gesetz erfolgende Heilung von rechtswidrigen Verwaltungsakten, die vor dem Staatsrat angefochten wurden, in: EDDD 1960, S. 125 ff., (gr.).
- Anastopoulos, Jannis*: Steuerrecht, Heft A, Athen – Komotini, 1983 (gr.).
- Aristoteles*: The »Art« of Rhetorik, übersetzt von J. H. Freese in: The Loeb Classical Library, London u. a., 1926, reprinted 1967.
- Arndt, Hans-Wolfgang*: Probleme rückwirkender Rechtsprechungsänderung dargestellt anhand der Rechtsprechung des Bundesgerichtshofes, des Bundesfinanzhofes, des Bundesarbeitsgerichts und des Bundesverfassungsgerichts, Frankfurt a. M., 1974.
- Bachof, Otto*: Verfassungswidrige Verfassungsnormen, Tübingen, 1951.
– Verfassungsrecht, Verwaltungsrecht, Verfahrensrecht in der Rechtsprechung des Bundesverwaltungsgerichts, Bd. II, Tübingen, 1967.
- Balis, Georgios*: Die Haltung der rechtsprechenden gegenüber der gesetzgebenden Gewalt in Griechenland, in: Themis 1946, S. 33 ff., (gr.).
– Allgemeiner Teil des Zivilrechts, Athen, 1961, (gr.).
- Battis, Ulrich*: Systemgerechtigkeit, in: Hamburg–Deutschland–Europa. Beiträge zum deutschen und europäischen Verfassungs-, Verwaltungs- und Wirtschaftsrecht. Festschrift für Hans Peter Ipsen zum 70. Geburtstag, hrsg. von R. Stödter und W. Thieme, Tübingen, 1977, S. 11 ff.
- Bauer, Hartmut*: Neue Tendenzen in der bundesverfassungsgerichtlichen Rechtsprechung zum Rückwirkungsverbot, in: NVwZ 1984, S. 220 ff.
- Beutler, Bengt*: Der Schutz der Vertraulichkeit zwischen Anwalt und Mandanten im europäischen Recht. Zugleich eine Besprechung des EuGH-Urteils vom 18. 5. 1982 – Rs. 155/79 (AM & S/Kommission), in: RIW/AWD 1982, S. 820 ff.
– Grundrechtsschutz, in: Groeben/Boeckh/Thiesing/Ehlermann, Kommentar zum EWG-Vertrag, Bd. 2, 3. Aufl., Baden-Baden, 1983, Anhang C, S. 1461 ff.
- Blümel, Willi*: Zur Rückwirkung von Gesetzen in den USA, in: JZ 1952, S. 409 ff.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang*: Entstehung und Wandel des Rechtsstaatsbegriffs, in: Festschrift für Adolf Arndt zum 65. Geburtstag, hrsg. von H. Ehmke, C. Schmid und H. Scharoun, Frankfurt a. M., 1969, S. 54 ff.
– Diskussionsbeitrag, in: VVDStRL Heft 32, Berlin–New York, 1974, S. 244 f.
- Burkhardt, Hans-Martin*: Die Zulässigkeit von Gesetzen mit rückwirkender Kraft nach italienischem Recht, Diss. jur., Heidelberg, 1966.
- Burmeister, Joachim*: Vertrauensschutz im Prozeßrecht. Ein Beitrag zur Theorie vom Dispositionsschutz des Bürgers bei Änderung des Staatshandelns, Berlin–New York, 1979.
- Canaris, Claus-Wilhelm*: Systemdenken und Systembegriff in der Jurisprudenz, entwickelt am Beispiel des deutschen Privatrechts, 2. Aufl., Berlin, 1983.
- Castberg, Frede*: Norges Statsforfatning, Bd. II, annen utgave, Oslo, 1959.
- Choromidis, Constantinos*: Die Enteignung, Thessaloniki, 1975 (gr.).
- Cicero, Marcus Tullius*: Opera Quae Supersunt Omnia, Edidit O. Cresp. Orellus, 1826. Turi-cii Volumnis II Pars I, in: Langenscheidt'sche Bibliothek sämtlicher griechischer und römischer Klassiker in neuer deutscher Meisterübersetzung, 90. Bd. Cicero XIII, Berlin und Stuttgart, 1855/1885.
- Coing, Helmut*: Grundsätzliches zur Rückwirkung von Gesetzen, in: BB 1954, S. 137 ff.
– Grundzüge der Rechtsphilosophie, 3. Aufl., Berlin–New York, 1976.